C. 3824

॥ ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರೋ ವಿಜಯತೇ ॥

ಶ್ರೀ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಶಾರದಾ ಭಾಂಡಾಗಾರಂ

ಶ್ರೀ ಕೂಡಲೀ ಶೃಂಗೇರಿ
ಶ್ರೀಮಜ್ಜಗದ್ಗುರು ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನಂ

ಗ್ರಂಥ ಸಂಖ್ಯೆ........[illegible]
ಯಾವ ಭಾಗ........[illegible]
ಭಾಷೆ........[illegible]
ಗ್ರಂಥದ ಹೆಸರು........[illegible]
ಗ್ರಂಥಕರ್ತ........[illegible]
ಮುದ್ರಣಾಲಯ........

अकाराः संवृताः। ईकारएकारश्च विवृताः। रेफलकाराश्चेषत्स्पृष्टाः। हकारः सकारश्चेषद्विवृताः। बिंदुरर्धमात्रः सं-
वृतनमाः। इत्यांतरोप्रयत्नः। ककारो विवारश्वासघोषवंतः। सकारो महाप्राणवंतो। विवारादिमतो वा सर्वे स्वरा
अप्युदात्ताः। रेफलकारावल्पसंवारनादघोषाल्पप्राणवंतः। हकारस्तु संवारादिचयवंतः। बिंदावधर्मस्वात्वाति
कसंवारादिचतुष्कवंतः। इति बाह्यप्रयत्नः॥१९॥ ॥अथ वर्णानां स्थितिस्थानरूपमाकारं चाह॥ प्रलेयाग्नि-
मिषं ध्यमं मूलाधारादनाहतं स्पृशंति॥ तस्मादाज्ञाचक्रं द्वितीयकूटं तु कोटिसूर्यदीप्ति॥१९५॥ तस्माल्ललाटम-
ध्यं तार्तीयं कोटिचंद्राभं॥ बालाभाणिवद्वर्णाः क्रमेण भाव्यास्तदुपर्युपरि॥२०॥ मूलाधारादिसादिपंचवर्णीत्रय-
न्यकूपा। मूलाधारमारभ्येत्यर्थः। तस्मादनाहतमारभ्य॥२१॥ तस्मादाज्ञाचक्रमारभ्य इदं च स्थानत्रयं विद्वा-
दिरहितं कूटत्रयमेव। सुषुम्नाख्या नाडी मूलाधारोर्द्धसहस्रदलकमलमध्ये वा ब्रह्मरंध्रपर्यंतं निविडालया
निसावि सार स्वच्छंदसंग्रहादौ प्रपंचिता। तत्र गुदोपरि द्व्यंगुलोर्ध्वा। लिंगे नाभौ हृदि कंठे भ्रूमध्ये च मूलाधार-
स्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्ध्याज्ञाख्यानि नामकानि चतुःषड्दशद्वादशषोडशद्विदलानि हि ग्रंथिमध्यस्थानि
दलानि चक्ररूपदवाच्यानि षट्पद्मान्यपि संतीत्यत्र विस्तरः॥२०॥ आधारोक्ति नादो गुणादिवर्णपरिभाषितं वर्ण-
मध्यगतः॥ ॥अत्रेयं शब्दप्रक्रिया॥ वटबीजांतर्गतवटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशक्तिस्सूक्ष्मरूपशालिनी
पूर्वोक्तरूपा त्रिपुरसुंदर्येव नादशा सूक्ष्मरूपवलप्रकृतिभिन्नरूपरापदवाच्या। सैव मातृतत्त्वतिकाशायती
ति चक्षुसत्या मातृकेतु अनेन स्यात् वक्ति विकारायाम मध्यनादि सिद्धि दृष्ट्वशात्वांतः संहृताविक्षि
सिसृक्षोन्मुखीत। ततः सृष्टिप्रदाभानीलाचयाति। नदेशतवकुस्याः प्रजायतेतिश्रुतेः। तादृशमीक्षणमेव प-

श्यंतीति नितीकृतसत स्यांपश्यंतीति पुंदश्यवर्तते। सैव च पश्यंत्याख्या मातृकाकरणस्वरूपेण तत्तत्तीर्णता कुंडलिनीर्मुख्य-
ते। तदेव यद्वाक्यद्वाभादयोष्टौ शक्त्यो न्यत्र प्रपंचिताः॥ अतः सैव सृष्टिः समष्टिविशेषण च विविधता ततो न वना-
दा अविकृतरूपनादयो जाताः। तत्समष्टिरूपनादध्वन्यादिपदवाच्या। नातिसूक्ष्मा परा नातिस्थूला वैखरीव त-
तो मध्यमाख्या मातृका। मध्यमाव प्रत्यक्षरूपमविकृतस्वरूपस्वरनादध्वनिबिंदुशक्तिबीजाक्षररश्मी
नादनवकं मूलाधारादिषट्केनादेनादांते ब्रह्मरंध्रे स्थितं। नवभिर्नादैरेकचटतपयशाला वर्गनवककवती वे-
खर्याख्या मातृका जाता। नातिनिश्चयेन स्पष्टतरता स्वकर्णविवरवर्जितं भाग्ररूपश्रोत्रेन्द्रियं ग्राहितिगच्छति। तत्र ज्ञान्यत्रा
नावपयोभवतीति व्युत्पत्तेः॥ अन्यतो विस्तरः॥ एवं चक्र का कारादेः कादिवर्णधर्माणां षड्जादिध्वनि-
धर्माणां वानुभूयधर्मता तारतम्येपारणाभिनोनुस्यूततायाम् टदशीरानात्। च वर्णेषु नादो नुस्यूतः।
तेतु विशेषजन्यः पटविशेषो वर्णकपदवाक्यः॥ तत्र कूपत्वमपरि पर्यायोनप्रयोगल अक्षरपदवाक्य वर्णपदे
तथ्यार्थः। गुणइव वर्णकापपटविशेषापादानभूततंतुविशेषवन्माला मणिधारसूत्रे च वचनयेः॥
मध्यगत इत्यस्य द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे वर्णशरीरं तस्मिन् भागे वास्थितत्वमित्यर्थः॥ अयं भावः द्वयोर्वर्णयो-
र्मध्यभागे मणिद्वयमध्यभागस्थसूत्रवत् नादश्चस्थायी। वर्णशरीरांतर्भागे तु पटाभेदेन सं-
लित तंतुवत् घटोत्पत्ति तत्र वर्णाभेदेनैव नादस्वभावं न पुनस्तत्र मण्यंतर्गतसूत्रदृष्टांतः। तस्य म-
कोलाक्ष्मीनभिन्नतादिति॥ ॥अथावार्णित्रिबिंदादिनवकस्य स्थितिस्थानरूपाकारं च नादूं॥ मध्यभा-
ले बिंदुर्दीपिकवाभाति वर्तुलाकारः॥२२॥ तदुपरि मतार्धचंद्रोन्यूनार्धकोट्यालानयाक्वा॥ अथ रोधिनी तदूर्ध्वे त्रि-

६

कोणरूपा नवंदिकाकांतिः ॥२३॥ नादस्तु पद्मरागवद्दंडद्वयमध्यवर्तिनी वशिरा ॥ नादो नस्तउदाभः सम्यक्स्थिता बिंदु लांगलवत् ॥ २३ ॥ निर्यग्बिंदुद्वितयवामोर्ध्वकुंचिताकृतिः शक्तिः ॥ बिंदु मुक्ता कारध्वरा व्यापिका शो क्ता ॥ २४ ॥ उर्ध्वाधोबिंदुद्वयसंयुतरेखाकृतिः समानासि वोर्ध्वबिंदुहीनो स्नानोतदूर्ध्वं महाबिंदुः ॥ २५ ॥ शस्या दीनां तु वपु द्वादशारविंदकांतिपुंजा भ्यं ॥ मध्ये भालं भालस्य मध्ये भारे मध्ये पश्चा चेतिसमोस ॥ २६ ॥ कोणाकृ त्या वा न्वर्थः । भई वंदवकांतिराकार ध्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अंडस्थानीयो हो बिंदु । शिरास्थानीयामध्येरेखा चेति चर्य्यस ह त्या नादस्याकारः । बिंदुद्वयांतरे दंडः शोषरूपो माणिक्य सन्नःइति वक्रसंकेतोक्तेः । शेषो मुक्तद्वयमध्यवर्तिनी शि रा नाडी । भाणः पद्मराग इति तु सांप्रदायिकी आरक्ता । दंडस्य शोवरूपत्वविशेषणं । घनदार्ढ्य योनि रासाम्य । केचित्तु लंपिष्टविकारे पूपाख्यसोपयुक्ते पुरोवपदस्य भोगात्प्रत्यापनातीवाविरुद्धा । उर्ध्वाग्रे दक्षिणपार्श्वे लांगलं वामभागे बिंदुरेक इति नादस्यैताकारः ॥ २३ ॥ विसर्जनीयवदूर्ध्वाधोबिंदुद्वयमिति भ्रमनिरासायाह । तिर्यगिति । वा मार्द्धो वामभागस्थबिंदुमारभ्योर्ध्वं गच्छंती निःसरंती याशिरा रेखा तदाकारेत्यर्थः । शक्तिकी मस्थो बिंदु दक्षिणाकारेति वक्रसंकेते आर्यत्वात्समस्तस्यापि बिंदुपदस्य पूर्वपदेन सह बहुव्रीहिः वयत्वेनोत्तरपदेन सहैकपदमी नतु रूपावयवत्वेनापि बिंदुपदस्य काकाक्षिन्यायेनान्वय इति सांप्रदायिके व्याख्या नातु उपसदेस्यापि सामान्यकस्य बिंदुयतिविशेषलक्षणायां वामस्थाद्बिंदोरूर्ध्वलग्नाः शिरा या आकारो यस्याः सेव विगत्यबिंदो वामस्थत्वविशेषण बलादेव दक्षिणभागे निःशिराकार एको बिंदुरस्तीति गम्यत इति व्याख्यायां क्षीनकोपि कुर्यात् बिंदु संस्पृष्टाग्रत्रिकोणाकारा व्यापिका ॥ २४ ॥ बिंदुद्वयांतराल स्थ ऋजुरेखामयी पुनःसमनेति वच

नेशक्तिवद्बिंदुद्वयं तिर्यग्रूपं मा भूदित्यतः संप्रदायमनुसरन्नाह । उर्ध्वाध इति संयुता अग्रमूलभागयोः संश्लिष्टान स्पृष्टा नीवास्थिता । इयमेव च मनोन्मनी सैव च व्यवक्रीयते । मनसो मध्या वस्थितरूपस्यैवा ध्यासविशेषयोतावलधंतं तु मुक्तमः सुसाध्या इत्यतः समनेत्यते । एतदुपरिरूपांतरं प्राप्तस्यैव मनसो दृष्टविषयद्वयतउक्ता तमनस्कत्वादुन्मना । प्रकृतानुपयुक्तमपि तु उन्मनोपरिस्थानेन वक्रराजस्यात्रिविधभावनांतर्गतत्वे निरुक्तभावाना या मुपयुक्तत्वेन प्रसंगादाह । तदूर्ध्वं महाबिंदुरिति ॥ २५ ॥ शस्यादीनामिति समानां तानांतिसृणामिति संप्रदायः । शस्यादीनां तिसृणां द्वादशारवित्तु त्यकांतिरिति पाठो युक्तः । बिंद्वादिस्वरूपाणां विस्तरः स्वच्छंदसंग्रहे द्रष्टव्यः ॥ ॥ अथ वर्णानामुच्चारप्रकारमाह ॥ ॥ इत्येवं वर्णानां स्थानं ज्ञात्वा स्वरेण लग्नात्या ॥ २६ ॥ नादः प्राथमिकस्तु द्वितीयकूटेन साकमुच्चार्यः ॥ द्वितीयकं नादं तातीयमनोव्यरेन पृथक् ॥ २७ ॥ बिंद्वादिनवकयोस्तु प्राक्तनकूटस्थयोरनयोः ॥ संमीलनेन शबलं तातीयकं विभावयेत्कूटं ॥ २८ ॥ बिंद्वादिकसप्तानां तत्क्रमेण तातीयमुच्चरन्नादं उन्मन्यंतलीनविभावयेदेतदुच्चारणं ॥ २९ ॥ स्थानं कंठादुक्तं निस्थानं । मूलाधारादिस्थितिस्थानं वा । यत्नात् इति आंतरबाह्यप्रयत्नपूर्वकं । इदं च मानसजपातिरिक्तविषयं ॥ तत्र तत्र स्थानेषु तत्तद्विभावनमात्रस्येवोपयोग इति दृष्टव्यं ॥ २६ ॥ नादः बिंद्वादिनवकं प्रत्यपूर्वकूटस्थनादस्या तत्तोत्तरकूटोच्चारणेनैवोच्चारितप्रायत्वात्तत्र पार्थक्यनयत्नः कालविलंबो वा कार्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तृतीयकूटे तूत्तरकूटाभावादुभयमपेक्षितमित्याह । बिंद्वादिकेति ॥ २९ ॥ पूर्वविद्यास्वरूपस्य कालहत्तनं इदानीमुच्चारकं णकालं निरूपयाह ॥ ॥ आद्यदशमध्येतः सार्द्धस्ता तीयकूटे स्यो ॥ एकैकलवो नादु नाविंशाभीता मनोन्मनिका लः ॥ ३० ॥ आद्यकूटे दशमात्राः मध्यकामराजकूटे

६

महाबिंदुः ०
उन्मना ०
समना ०
व्यापिका ०
शक्तिः ०
नादांतः ०
नादः ०
रोधिनी ▽
अर्द्धेंदुः ◡
बिंदुः ०
स्थूलो भेद एवं
परत्नाभेदेः
नेशक्तिनादा
त्मा वैपरीत्येन लेख्यः

नाः इशसार्द्ध मात्राः। तार्तीयकूटे छादिसस्य पूर्वं परत्वात् विद्वद्वयं काकाकाक्षिन्यायेन द्विर्हिरन्वयि तमांतेनैककलेना नादः सार्द्धाष्टमात्रा तृतीयकूटे यथापूर्वमेव स्थिताः। सर्वासां संहत्य लाहा एककले नानाशतिरुनत्रिंशत् तृतीकोना त्रिंशत् तु जपे चावके नतु मानसोपूर्वाक्लिकालोदमः। प्रथमद्वितीयकूटस्था लुप्त त्र्यासार्द्धं सप्तांगभूते कैककूट मात्रं जपे चवाति स्वकमुच्चारणेन कूटानां विनियोग विधिर्मत्रेव सार्थक इति ज्ञेयं ॥२०॥ अथ कूटानां व्यष्टिसमष्टिभेदेन वस्तुधीभिर्नानास्वरूप विशेषानाह ॥ व्यष्टि समष्टिभेदाद् स्यो चत्वारिबीजानि ॥ सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यारूपाणिभावनी यानि ॥२१॥ पूर्वधामत्रवर्णविन्यस्ततिलंगक मातृत्वसमष्टीनां ॥ रूपांतराणि बीजान्यमूनि चत्वारि चिंतनीयानि ॥२२॥ अनाख्याति रोधानुग्रहयोः समष्टिः। कूलसपंचके षष्ठ्यादासीत्या चत्वं नु रूपा वस्थान विशेषा वा ॥२३॥ पुष्टाद्विषद्कं धामससकोदवत्रित्रिरूपं पृथक् पृथक् तत्समष्टि रे केकस्येवं चत्वारि चत्वारि ॥ यथा पुष्टानि। ज्ञातृ ज्ञान ज्ञेयानि तत्साम रस्यं चाधामानि। वक्र नाथ दृशा शक्ति त्रयात्म रूपाणि समा तत्र चक्राणि। अग्निचक्र सूर्यचक्र सोमचक्राणि ब्र ह्मचक्रं चा नाथाः। मित्रेश नाथ षष्ठीश नाथोड्डीश नाथाश्चर्यानंद नाथश्चा दृशाः जागृत्व प्न सुषुप्त्य तुर्याश्चा वामादि शाक्तेः ज्ञानाविच्छाज्ञान क्रिया अंबिका वा कामेश्वरी व ज्रेश्वरी भगमालिन्यो महात्रिपुरसुंदरी वा आत्मानः। आत्मांतरात्मा परमात्मानो

ज्ञानात्मा चेति। तत्वानि। आत्मतत्व विद्यातत्व शिवतत्वानि सर्वतत्वं चा पीठानि कामरूप पूर्णगिरिजालं धरोड्डियाण पीठं चा अन्वयाः। प्राग्दक्षिण पश्चिमान्वयाः उत्तरान्वयश्चा एतएव समयपदेनाम्नायपदेन व कथ्यंते। लिंगानि। स्वयंभुबाणेतराणि परं चा। मातृकाः। पश्यंती मध्यमा वैखर्यः परा चा धामपदार्थत्वेनो क्तशक्तित्रयं मातृपदस्वार्थः ॥२४॥ अथ प्रत्याहार स्वरूपमाह ॥ एकैकस्मिन्कमणि सृष्ट्यादि वि भेदतस्त्रिविधे ॥ ब्रह्माद्या अधिपतयो भारत्यादि स्वशक्तिभिः सहिताः ॥२५॥ ब्रह्मादयस्त्रयो भार त्याद्याः शक्तयश्चातिस्रः। प्रत्याहारस्वरूपाः शाक्तार्थे वक्ष्यमाणस्यारीत्यो ॥२४॥ सृष्टिकर्म त्रिविधं। सृष्टिसृ ष्टिः सृष्टिस्थितिः। सृष्टिसंहारश्चेति। एवं स्थितिकर्म। स्थितिसृष्टिः। स्थितिस्थितिः। स्थितिसंहारश्चेति। एवं संहृतिकर्मापि। संहृतिसृष्टिः। संहृतिस्थितिः। संहृतिसंहृतिश्चेति। अत्र घातत्रिकं ब्रह्मादयस्त्रयोब्र ह्मविष्णुरुद्राभारती पृथ्वीरुद्राणीसहिताः। अधिपतयः ॥२५॥ एवं च प्रथमकूटक ककारो ब्रह्मणएव लकारः पृथ्वीरूपः। हकारो रुद्रस्वरूपः। रेफो रू रूपांतरात्रिकोणात्तु भारतीस्वरूपात्तुर्यस्वरो विष्णुरूपः। लकारः पृथ्वीरूपः। हकारो रुद्रस्वरूपः। रेफो रू द्राणीस्वरूपः। तुर्यस्वरस्तु शांतांबिकात्मक मिथुनस्वरूपः। द्वितीयकूटे मध्यमहकारं परित्यज्यावशिष्टा क्षरेषु एवं रीतिः। तृतीयकूटे तु द्वितीयकूटस्थपरित्यक्तहकारस्य ब्रह्मरूपता भारतीमात्रस्यैव सकारे प्यारंभः। शक्तिकूटत्वेन शक्तेः प्राधान्येन प्रथमं निर्देशः। तदेतदाह। शाक्तार्थे वक्ष्यमाणयेति ॥२६॥ नादाश्रके वि अथावशिष्टानां बिंद्वादीनां स्वरूपमाह। हल्लेखाकामकलासपरार्धपरार्द्धकुंडलिन्युक्ताः ॥

तयन्त्रितमात्मनो विभाव्याः स्युः॥२५॥ अत्र हृल्लेखोत्तरं तारा कामकला। तस्यां गुरुमुखैकवेद्यायां सपरार्द्धक
ला सा वह्निकुंडलिनी तन्मते प्रथमकूटे। सेव द्वितीयकूटे सूर्यकुंडलिनी। सेव तृतीयकूटे सोमकुंडलिनीति क
थ्यते। बिंद्वादिसमष्टिरूपा नादस्तु। तत्र एवोत्पन्नो दीपशिखाग्रवर्तिकज्जलरेखावेत्। एवं त्रिनादहतमार
भ्योत्थितो नादस्त्रैलोक्यमोहनः सर्वाशापूरकः सर्वसंक्षोभणचक्रत्रयस्य त्रिविधस्य सृष्टिरूपस्यापरं रूपं।
त्रैमध्यमारभ्योत्थितो नादः सर्वसौभाग्यदायकः सर्वार्थसाधकः सर्वरक्षाकरचक्रत्रयस्य त्रिविधस्थितिरू
पस्यापरं रूपं। बिंदुस्थानमारभ्योत्थितो नादः सर्वरोगहरः सर्वसिद्धिप्रदः सर्वानंदमयचक्रस्य संहृतित्रयरूप
स्यापरं रूपमिति विभावनीयाः॥२६॥ तत्राथावस्थापंचकं शून्यषट्कं विषुवत्सप्तकं जपकाले विभाव्यमाह।
इंद्रियदशकेत्यादिना। एवमवस्था शून्येत्यतेन श्लोकषट्केन॥ इंद्रियदशकव्यवहृतिरूपा या जागर
वस्था॥ तत्र प्रकाशरूपो हेतुभावस्तत्तीयगरेफे॥२७॥ कर्मेंद्रियाणि पंच वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। ज्ञा
नेंद्रियाण्यपि पंच घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि॥२८॥ एतेषां दशानां स्वस्वविषयोपादकं त्वं व्यवहारः स ए
व जागरावस्था। तत्र हेतुरूपज्ञानरूपत्वाच्छ्रावनादशांशप्रकाशरूपत्वेन तृतीयकूटस्थरेफस्थाने भावनीया॥२९
॥ अंतःकरणतत्त्वव्यवहारः स्वप्निकावस्था॥ सा तातीयकाराश्रोध्यापि नलस्थले भावनीया॥३०॥ मनोबु
द्धिरहंकार इति अंतःकरणानि चत्वारि। तैरेव व्यवहारः स्वप्नः तज्जनकः प्रकाशस्तत्तीयहृल्लेखास्थकाम
कलायां बोध्यः। अथापि कगबलस्थले द्वितीयकलकारेथिंसः गलस्थ श्रीमोलश्वमिति विग्रहः॥३१॥ श्रो
तस्त्वे लीयते लीनप्रायस्य जीवस्य॥ वेदनमेव सुषुप्तिः सेयं तातीया बिंदौ सा॥३२॥ विवरश्चाभतेत्वाम सुस्वा

ज्ञानविषयिकास्तिसौ विश्वावनयः स्वीकृताइ साह। आनंदवलेतिरिति। अंतःकरणपरिणा महत्तोरित्यर्थः। वार्तिक
मते वृत्तिसामान्याभाव एव सुषुप्तिः। तातीयबिंदौ ललाटस्थाने॥३३॥ तुर्यावस्था चिदभिव्यंजकनादस्य वेदने
… ॥ तत्त्वावनाईचंद्रादिकत्रयं व्यापकत्वम्॥३४॥ अर्द्धचंद्ररोधिनीनादेषु व्याप्तत्तुर्यावस्थात्रकाशोप्यनु
॥३५॥ आनंदैकघनत्वं महानव्यमगोचरो नृणां॥ तुर्यातीतावस्था सा नादादिपंचकेषु व्या॥३६॥ अवस्थापं
चकोन रूपं शून्यषट्कं निरूपयति। तातीयके रेफस्थाने बिंदौ च रोधिन्यां॥ नादांते व्यापिकायां श्चंद्रकतुल्यं
निपंच शून्यानि॥३७॥ उन्मन्यां निरूप्यं षष्ठं शिवं सममहाशून्यं॥ चंद्रकामपूरयिका शक्तौ तं चंद्रकारभून्यं॥ त
… स्वच्छंदसंग्रहे। शिवस्वपक्षाचित्ररूपे मंडलैः शून्यपंचकं॥ ध्यायतो नतरं शून्यं परं व्योमतनुर्भवेत्। इति
यद्यपि अध्यादि … तेषु श्रीस्य … ॥ शून्यत्रयं विज्ञानीयादिकेकांतरितं त्रियं॥ शून्यत्रया
परे स्थाने महाशून्यं विभावयेत्। इति … रेफादि महाबिंदुनादादीनां स्थानेषु मध्ये त्रयं त्रयं तत्स्थाने
केकं अंतरितमध्यस्थितं शून्यत्रयं ज्ञानीयात् … अर्द्धचंद्रश्च … महाबिंदुषु शून्यत्रयं तदूर्ध्वं तु तुर्यमिति
र्थः। अथवा आदावंते च त्रयं त्रयं तत्स्थानमध्यस्थ अर्द्धचंद्रादिव्यापिकांतषट्कं एकैकव्यवधाने न शून्यत्रयं
तत्परे तु तुर्यमिति। अर्द्धचंद्रनादशक्तिषु त्रीणि शून्यानि। व्यापिकायां महाशून्यमिति वार्थः। इयं च प्रती
यते। तथापि शून्यषट्कं सुसंगतं नि अवस्थापंचकं पुनः विषुवत्सप्तरूपं संभाव्य मनसा जपेत् इ सुपक्क
मविरोधादन्यार्थः। तथा हि। अग्न्यादीति भिन्नं पदो शून्यत्रये त्वेति। अंतरा इव रमावयवतावी॥ अथावि

१

रमहल्लेखासंबंधिषु द्वादशस्वप्यवेषु हकारादिषु अग्नीतेषु अग्न्यादिरेफः मातृमबः न्ययोस्त्रयं शान्तत्रयं शान्तश्च
द्रं विजानीयात् तत्र नरेफादिस्वानत्येन। किंलेकेकमबधानेनस्याह। एकेकांतारितामितिप्रपमराज्न्यस्य रेफ
स्थानीयत्वेक्थितेन अवधानमूर्धनि हकारेकारार्धचंद्रनादशक्तिसमनाभिः षड्भिरितिसंध्यातिनंदेवाहर्बीश
मितिदृगुणितात्वीत्मकेसर्यः। अस्यवयात। अन्ययोस्त्रयस्यतस्यद्वैस्यत्सर्थः। सुषांसुलोडसआ द्वा। निर्धार
केषष्ठी। तेषांमध्येपरस्तरमेडमाम्यां महास्वन्तमितिएतद्विशाविनोस्यपरमरहस्यत्वोद्दिर्शकेयेनोक्किरिति
तर्वा। कमाशाप्रासांनिसमाविषुवान्याह। प्राणानामान सात्संयोगः प्राणविषुवाख्यः। ४४। कर्कोरा तस्कवामुःश
पः। आमानश्चप्राणाभ्यां च मनस्रे त्येषामेकं प्राणविषुवसंज्ञामितिकेचित्। यथाश्रुतमन्ये। मंत्रविषुवमाह। अ
थामकूटनादेलनाहतानां ब्रह्मरंध्रांतेनां। अथहि समष्टिभेदो बीजवतुष्कस्य वस्वस्या। ४५। एकेन नादेषि मयता
क्रिया वनेमंत्रविषुवाख्यं। प्राथोमककूटनादे बीजवतुष्केस्य वर्यं स्वस्वा न्तस्तु आधाराश्रितनादेनसहैकेनप्र
थामकेनानाहतादारभ्येनसह। आधाराश्रितनादे तु लीनं बुध्वा तस्कपकं। संयोगेन वियोगेन मंत्राणीनां महु
स्वरिश्चनाहतादाधारसंतेनादोत्मलाविवर्तनेन। विषुवमितिकादिमतीयवचनात्। संयोगेन समष्ट्या वियोगेन
व्यष्ट्या वतुर्विधा नादमिति विशेषः। आधाराणामंतो ब्रह्मरंध्रं। आधारांतो तामितितत्रेणात्तपदद्वयस्य सलात्
ब्रह्मरंध्रांतासिस्पर्थकत्वेन व्याचष्टते। आधारांतादिस्पर्थकआ ड्। घटीत्रये फलेन सर्वसुखं॥ ॥नाडीविषुवमा
ह॥ आधाराश्रितनादस्याबोधा ब्रह्मरंध्रांतं। ४६। षट्चक्राणि ग्रंथीन् द्वादशाक्षिंदन सुषुम्णामेवपथ्या। नाडिना

१

द्वर्णानां संयोगो नाडिकाविषुवं। ४७। मूलाधारादिचक्रषट्कस्यापि अधऊर्ध्वे चैकैको ग्रंथिरस्ति द्वादशग्रंथयः।
तद्भेदेन मार्गेणैव सुषुम्नानाडी मूलाधाराद्ब्रह्मरंध्रमाप्ता। तेनैव मार्गेण। नाद एव वर्णपंक्त्या नाडीसंयुक्तेन
भावयन् तु वारयन् नाडीविषुवमित्यर्थः। ४८। प्रशांतं विषुवमाह। रेफेकाममकलार्णहार्धकलायां चापि नादे।
नादांतावधिनादसूक्ष्मतरे जायते तत्र। ४८। शक्तेर्मध्ये तत्कृमायां तन्मूर्धप्रशांतं विषुवाख्यं॥ तृतीयकूटस्य
रेफादिषु समस्तसूक्ष्मेषु आधाराद्ध्वारभ्यस्य नादस्य तत्र सूक्ष्मनादशा। अपि चात्मानादु तु गोजरदैसणषुकांस
नालध्वनिवत्। तस्यराको लयात्या च्यदत्यर्थः। ४८। शक्तिविषुवमाह॥ ॥शक्त्यंतगतनादं समनायां भा
वयेल्लीनं। ४७। शक्तिस्थानादूर्ध्वे पुनरुज्जीवितस्ये नादस्य सूक्ष्मतमस्य व्यापिकायुदुद्ध्य समनायाल
यः। शक्तिविषुवमित्यर्थः। ४७। समनोन्मीलितस्या यं तत्र स्मितस्य नादस्योन्मन्यां लयः। कालविषुवमि
स्याह। समनागतमुन्मन्यां मंतेहेशक्तिकालविषुवाख्यं॥ ॥तत्त्वविषुवमाह॥ श्रीविद्याकूटावयवेषुक
कारादिषु अन्नीतेषु पदेशांख्येषु सकलेषु। अर्धधृष्टनिमिषेणमरसमुद
कारोदिषु अन्नीतेषु। ४८। अकुलादिकोन्मनीतनपदेशांख्येषु सकलेषु।
शाधिकं वान्तवमात्रं द्विजिः। ४९। उवीरितेनादे सातितस्यानेनत्ववेदनेभवांनि॥ नादिदं चैतन्यात्मसमकिमि
दानंतुनतत्वविषुवाख्यं। ५०। उक्तेषु द्वात्रिंशत्स्वप्येषु अधस्तनेहृयंवरमेकुलपद्मानितेषु यद्यपि मूला
धारास्वाततकुलपद्मादवविधाक्षयाणामारंभस्तथापिवक्रराजस्यसंकल्पारव्यभावनामाअधस्तन

र्धमु

स

ची

सहस्रदलमारभ्य कुलेविषु संज्ञे वेमादिनाचतुःशत्यामुक्ता तावत्कुविधमेरुरलेदेन श्रीविद्या प्रापितनआरंभो
कस्तंवेषु। अथ षट्संसाईवर्षानिमिषालोचनस्य दकाल रं तस्यांशानमेशास्त्रुटिः रवक्षणरे समासीन यावत्स्पंदति
लोचनं। तस्मात्शतनभाभागस्तत्परः परिकीर्तितः। तत्परस्य शतांशश्च त्रुटिरित्यभिधीयते। इति वचनात्। एवं च।
१०८१० श्रीमुनानरा एशनोनरसमदशत्रुटिपर्यंतं विद्यावयस्थानसंलग्नाश्रवकेनादोच्चारणेन तस्यैतितत्व
स्य स्वसंविद्भेदस्य बोधो भवति। तदिदमुच्चारणेन तत्त्वविषु वपुः॥५०॥ उपसंहाररूपवदे जपं लक्षयति॥ एवमवरूप
तत्त्वविषु शतेन कालोपः [illegible] समनेव रूपे मनोरवश्रिसमरतोर्णोच्चारणं तु जपः॥५१॥ अथ स्वादिचतुष्टयसंख्या
चतुष्टयस्य क्रमादन्वयः। नादश्चयैस्य वर्णनयात्मक लक्षारनेशागुरूं॥ चक्रसंकेतनत्वमपदाचिश्चमुक्तान्क्रमादनोनि
विधां सकलनिष्कलेसकलनिष्कलं चेति। अकुलसहस्रारं मूलाधारादिपंचकं सूक्ष्माजं काख्यमध्यं बिंदुरूप
तं चेतिनवमुद्रास्थाने पुजेलोऽस्य माहनाहि चक्रेनवकथावने सकलं। बिंदाधुना चैतेतदावनं द्वितीयं महावि
द्यावेतदावनंततीयं इति। मनोमंत्रस्यार्थानुसंधानस्याविद्यास्यर्णानामक्षराणां स्वरूपं चाशानां मध्ये कूट
द्वयबिंदादिनवरूद्यग्रहाणेनावशिष्टानां च वादिंतानामुच्चारणं जपः जपपदस्यार्थमित्यर्थः॥५२॥॥ भास्कररा
येण गुरोः करुणावशात् समुन्मिषतो वारिवस्यातिरहस्यपूर्वार्द्धः पूर्णतामापत॥५३॥॥ इतिश्री नृसिंहानं
दनाथचरणाराधकेन भास्कररायेन मा[illegible] सुरानंदनाथेन परिणीतवरिवस्यारहस्य तत्प्रकाशाख्यग्रंथमांशाः
जपलक्षणशरीरघटकत्वेन। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैवशब्द्यते। अनग्राविवशुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचि

दर्थज्ञानरहितशब्दोच्चारणस्यानिंद्यापापानुमानात्स्वार्थज्ञानमावश्यकमित्याह। नार्थज्ञानविहीनं शब्दस्योच्चारणं फ
लति। भस्मनि वह्निविहीनेन प्रक्षिप्तं हविर्ज्वलति॥५४॥ अर्थज्ञानमन्तरा नानानानाविधशब्द मात्रपाठवर्तनात्॥ उपमि
मश्च कीवाज्ञमलयन्तोभारस्यवोढेव॥५५॥ चक्रीवान् गर्दभः। यथापि। यथा खरश्चंदनभारवाही भिस्रुतो खरस्य चोपमा
नता। तथापि मन्त्रादृश्यगुणाधिक्यमनर्थोपमानवैशात्। आधिक्यकंजनामप्रनीपालंकारद्योपमानोपमेयसोर्ध्वता
नता। तथापि प्रोक्तादृश्यगुणाधिक्यमन एवोपमानवैशात् आधिक्यं जनामप्रनीपालंकार [illegible]॥५६॥ एतेनार्थज्ञानस्यानित्यत
सः॥ पुरुषार्थानिच्छद्भिः पुरुषैरर्थाः परिहेयाः॥ अर्थानाद्रस्भाजो नैवार्थाः प्रस्तुतानर्थाः॥५७॥ अथातः पूर्णगायत्र्याः प्र
मुक्तेभवति। तेचार्थाः संवापानिषक्त्वभेदेन नानाविधानरीवेनोक्ताः तान्याजिघ्रक्षुरादि शंति॥ ॥अथातः [illegible]॥ नामा
तिपाद्यार्थ आदिमः॥भावार्थः संप्रदायार्थो निगमार्थ स्तुरीयकः॥५८॥ कौलिकार्थो रहस्यार्थो महातत्त्वार्थ एव च॥ नामा
र्थः संप्रदायार्थ शब्दरूपार्थश्चार्थो नामैकदशगः॥५९॥ शाक्तार्थः सामरस्यार्थः समस्तसगुणार्थकौ॥ महावाक्यार्थ
इत्यर्थाः पंचदश्याः स्वसंमिताः॥६०॥ अथेत्यनेन तदुत्तरकालीसार्थज्ञानस्यावश्यकत्वादर्थाः कथ्यंत इति शेषः॥ पूर्ण
गायत्र्याश्चतुर्थपादसहितायाः॥ स्वआत्मीया वर्णास्तैः संमिताः॥ नहत्संख्यासमानसंख्याकाः पंचदश तिथयः॥ अथ
वा। संप्रदायार्थप्रकरणेकादिविद्यायां सप्ताविंशद्वर्णाः स्फुटीकरिष्यंते। तत्संमिता अर्था इत्यर्थः॥६१॥ त्रिपुरोपनि
षदि प्रतिपादितं गायत्र्या अर्थमाह॥ ॥कामयतसकारः का मो [illegible] तत्सदस्यार्थः॥ सावितुर्वरेण्यं इति वै सवितृ
छंदितीयवर्णार्थः॥६२॥ सर्वेतर्थामिदधद्भर्गोदेवस्यधीति तुर्यार्थः॥ एष्वी महीलकारस्तन्ती यितुर्याप्रिबोधिकामाया॥
॥६३॥ ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति सूत्रे तत्सदिति ब्रह्मशाम्नतनाभितिश्रुतेश्चानतत्पदार्थस्त
नदेवचैककारार्थः॥ कं ब्रह्मेतिश्रुतः कामयनेइत्यर्थंवा कभेरोणादिकोडः॥ कामयतेकामीजाभेतसएवानिरंजनो कोम

संर्थ

[illegible]

११

तेनोक्तं भवेत्कामोजायतेतस्मिन् ॐकारः ककारं व्याप्नोतीति श्रुतेः। कामेश्वरइतेतुपर्यवसन्नं। सा वेत्तुरितितुम्रत्यतेतुराम
स्तानामपुकर्त्तेः। इत्यादिकल्पसत्त्वीयप्रयोगवत्। प्राणिप्रसवकारणमेनिरितिविवत्। तत्रैतान्वसाधारणमित्येतावरप्य
लिखे ह्रीं भजनीयमित्यर्थः। तेनपदद्वयेन। त्रिजगद्योनित्वेलब्धे। तेन च कामेश्वरीत्यर्थः। सत्वं नाथ एकाक्षरा तस्या वैक
णत्वं वृत्तं। तथा च श्रुतिः। सवितुर्वरेण्यमिति। ष्टडु। प्राणिप्रसवे। सवितापितानः सतेदुत्पत्तेःमस्यचिन्तयेणशक्तिर
काकारेणमहाभागेनप्रसूतेतस्मादेकारएवं गन्धे तेइत्यादि। मदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकं। ब्रह्मांडादिकटा
हांतंजगदद्यापिदृश्यतइतिस्मृतेश्च। १५०। सर्वेति। सर्वान्तर्यामित्वे देवपदस्यार्थः। देवानामध्यवर्तीतिश्रुतेः। सा उं स्त्री
धत्त इति धीदर्शनंजगदाधारइत्यर्थः। धरो धीत्वेविधामत इति श्रुतेः। भर्गइतिस्पष्टार्थः। सर्वान्तर्यामीसर्वा
धारत्वाद्वितिपर्यवसन्नो ईकारस्याव्यक्तावानर्थः। भर्गोदेवस्यत्वोपपत्तेस्तुरीयमक्षरं सर्वान्तरं तं तुर्यां
रूपदानोमध्यवर्त्तित्वेनव्याख्यातेतस्मात् गोदेवस्यधीत्येवं ईकारश्रुतेः। तुर्यार्थः। मंत्रेतृतीयस्यापिमात्रकाकेम
तुर्यत्वादीकारस्यार्थइत्यर्थः। महीमथ्वी। महत्वात्कोटिष्य च। पंचमहाभूतानामुपलक्षणमेतत्। महद्रइतिवं
करविभक्तिकेमत्वसामान्। नानाधिकरणस्यतोदाहनपारणात्वमर्थः। अयमेवचपृथ्वीबीजंस्यलकारस्यार्थः
महीत्यस्यआरव्यानमित्युपक्रम्यसंसारस्काननमित्यादिनाभूमंडलंप्रतिपाद्यमंडलमेवोक्तोलकारेणेतिश्रु
तेः। तृतीयेति। गायत्र्यास्तृतीयोंघ्रिर्धियोयोनःप्रचोदयादिति। असमदादिबुद्धीनामनादिरहितवस्तुनिनिवे
शकं पञ्चविषयेप्रेरयतीत्यर्थः। परतत्वविषयकज्ञानजनकइति यावत्। तुर्योघ्रिः परोरजसेसावदोमिति। रजसः
परं परोरजसे सोःसइत्यादेशः। रजोमीतंनिर्मलमिति। निर्गुणत्वमितिवार्थः। रजःशब्दस्यधूलिवाचकत्वेन

ब

ग

११

णत्वेनोपलक्षकत्वसंभवात्। निर्गुणातीतमितिवत्। नपुनः परइत्यत्रपि त्वपदत्वभ्रमःकार्यः। सुब्रह्मण्यनिगदेषवरो
रजासेपंचमपादइतिप्रमाणात्। सावदोमित्यस्य। सवदः अवदश्रमः अणवः कं वकुंवाक्यावक्तुमशक्यमित्यर्थः। ब्र
ह्मैः शक्तिमयीदयानवाध्यथवाक्यतावच्छेदकधर्ममात्रस्यपरतत्वविरहात्। लक्षणयातु बोध्यः। सत्यज्ञानादिपद
बोध्यविशिष्टतादात्म्यसंबंधपूर्णलितत्वात्। यतोवाचानिवर्तन्ते। वेदैश्चसर्वैर्नेतनमेववेद्यइतिश्रुतेः। लक्ष्यार्थोलक्षणा
गम्येत्यादिस्मृतेश्च। अणवार्थः परतत्वमकारोकारमकारैर्ब्रह्माविष्णुरुद्रात्मका। एतावानव्यर्थोहृल्लेखयामाः। तेकार
स्यहृदयमर्थः। तत्रहीगतेत्यर्थः। इदंकिरिकहीगतो वितत्रपृष्टिहायंधातुः। अतएवहृदयागारेवासिनीहृल्लेख
तिश्रुतेः। एवंचायमर्थोगायत्र्याः प्रथमकूटस्यचसंपन्नः। सर्वजगत्सिस्रक्षोरूपकामेनावाच्या कामेश्वरीजगत्कारण
रूपाकामेश्वरीशिवः सर्वान्तर्यामीसर्वाधारः पंचमहाभूतात्मकानामपरिणतः परवस्तुमात्रविषयकनिर्विकल्प
कज्ञानजनकोनिरंजनोनिर्गुणोवेदैर्लक्षणयागम्यः ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मापरतत्वमिति॥१६०॥ द्वि
तीयतृतीयकूटयोरर्थमाह। त्रिपदी। त्रिवर्णबाध्यातुर्यस्तु द्वापरिषडक्षरीगमकः॥ अथगायत्रीमवर्णादितयं त्रिपदी
षडक्षरीगमकं॥१६१॥ कूटद्वितयेपिवर्णपूर्वकहृदयमितितु विद्यायाः॥ गायत्र्यर्थस्त्रिपुरोपानिषदिकथितस्तत्रैवभा
गवते॥१६२॥ त्रिपदीगायत्रीस्वपदत्रयंविद्याद्वितीयकूटस्थवर्णत्रयेणबोध्यं। अतएवएकावर्णाःस्त्रिवर्णास्त्रिगुणास
विशेनवरस्य कारवितामित्यादिवक्ष्यमाणः। तत्पदार्थोब्रह्मशिवावा। विहकारस्यार्थः। तद्धितिपरमात्मस्वरस्यह
कारार्थं रं शिवरूपमित्याधुकामेतत्पदस्यादनिमाहात्म्यशक्तिं दर्शयतीति श्रुतेः। सकारस्यसवितार्थः। ककारस्य

रहमे

१८

वरेण्यत्वमर्थः॥ तुर्यो हकारः। तदुपरि पदत्रयोपरि विद्यमानाया ककारस्य रीभगोदि वस्य धीति तदर्थबोधकः। तृतीयकूटे च
परि हिमसंकेतिताभ्यां धीमहीत्यस्य गायत्र्या अर्थः। धीतिपादः॥ ८२॥ तृतीयं शापि सकारं हल्लेखां भावं त्रमहाभक्ता चाल
ने सादित्यर्थ इत्याह क्लींटइतमन्त्रनि। एवं चतुश्चरणाया गायत्र्या आत्मिराद्यनामा सर्वस्य प्रतिपादके कूटत्रयमिति भाग
वतेभगवत्याः इदं योगवत्। भगवतीपुराणादिस्यार्थः। तस्माद्धि पुराणस्यादिमश्लोकस्त्रिचरणः पठ्यते। यथा। सर्वचै
तन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि। बुद्धिं या नः प्रचोदयात्। इति अत्र व्याख्यायाः श्रीविद्यामात्र एव ब्रह्मरूपत्वं गा
यत्र्यादिप्रतिपाद्यत्वं विद्याप्रतिपादकत्वं च तदर्थमाख्यातं द्वितीयोऽस्य कृतौ विस्तुतस्तु। हयग्रीव ब्रह्मविद्यामेव च त्रयेव च
स्तथा। गायत्र्या च समारंभस्तद्वैभागवतं विदुरिति लक्षणानुगत्याइदमेव भागवतं पदवाच्यं न पुनर्जयोगा आद्यस्य च
तोत्रयादि स्यादिको॥ ८३॥ अथ योगिनीहृदयकथितमात्रावार्थादीन्व्यद्यतीति नाह॥ ॥ वामे ब्रह्मभारतौ इन्यहता
नेह रिक्षितौ॥ सौ द्वौ क्लि योरशवर्णदिये तत्मिथुनत्रयं॥ ८३॥ विभिः कूटैः क्रमाद्धाम भीकारस्तेनैव तु॥ एतत्रयमस
मस्तात्मवाग्वतीतां विकात्मकं॥ ८४॥ प्रकाशस्याद्यभ्रतारास्यैव हारोक्षः रात्रयस्तिस्रो ब्रह्मविष्णुरुद्राः। पुंरूपाः
समष्टिः शौ नातिक्राशक्तिस्तुरीया। विमर्शस्य सर्वेन्तराइच्छाज्ञानक्रियाशक्तयस्तद्रूपीतेन प्रसिद्धा भारती पृथ्वी
रुद्राण्यः स्त्रीरूपाः तत्समष्टिरंबिका अम्बिका तुरीया शक्तिः। अत्र च प्रथमं मिथुनत्रयं ईकारविनिर्मुक्तकूटत्रयसक
मेणार्थः ईकाराणां च तुर्यं मिथुनमर्थः वक्ष्यमाणरीत्या कार्थे त्वेकस्मिन्नपि कूटे रेफान्तवर्णषट्कस्य मिथुनत्रयमि
ति अर्थस्तस्माद्देदः। तदुक्तं योगिनीहृदये। अक्षराणां हि भावार्थः केवलं परमेश्वरि॥ योगिनी भिस्तथा वीरैर्वीरेन्द्रैः स

न

१२

वदा प्रिये॥ शिवशक्तिसमायोगाज्जनितो मंत्रराजकः॥ इत्याख्यातं चेदं॥ अमृतानंदयोगिभिः। भारस्यादिभिर्यो
गिनीभिर्ब्रह्मादिभिर्वीरेन्द्रैः कूटत्रयवाच्यभूतैः शिवशक्तिसमष्टिमिथुनेनेकारवाच्यरूपेन चोपलक्षितो मंत्र
राजो वीरेर्जनितो भावित इत्यर्थः॥ इति ॥८४॥ वस्तुतस्तु सकल=रूप=दिनामकाशिविधाउपासकावक्ष्यमा
णा वीरपदेनोच्यंते। अहमिप्रपञ्चयं कुर्वनिदमः प्रतियोगिनः परा क्रमपदे शंभुक्रस्वात्मानमशिवापहमित्यादि
नापराप बोशिकायां॥ अन्यत्र च वीरपदस्य साधकपरत्वे न निर्वचनात्॥ अत एव ब्रह्मादीनामुपासकश्रेष्ठत्वात् वी
रेंद्रपदवाच्यत्वं संगच्छते। एवं च तत्रोभारत्यादयोयोगिन्यश्चपः सकलाः साधकास्त्रयो ब्रह्माद्या वीरेंद्राः कूटत्रयप
हल्लेखा विनिर्मुक्तेन क्रमात्प्रतिपाद्याः। हल्लेखा तु शिवशक्तिस्वरूपा सामरस्यात्मकं मिथुनं च तुर्यमित्यर्थः। क्लीका
रु उभयात्मकइति वचनात्। वा अर्थ तेयोगिन्यादिभिर्जनितो युक्तो मंत्र इत्यर्थः। एतमेवार्थं मनसि निधायाह॥
सद्दा गः सकलं ब्रह्म प्रभृतीनां त्रयं त्रयं॥ त्रिकूटवाच्यं मायाया स्तुरीयं मिथुनं मतं॥ अथ वा वीरपदं योगिनीनामेवावि शे
षणं॥ अजहल्लिङ्गः। अत एव ब्रह्मादीनां वीरपातिवाचकवीरेंद्रपदनिर्देशः। योगिनीवीरेन्द्रपदाभ्यां चत्र कार्थे वक्ष्यमा
णानां चक्राष्टकस्थानां तारस्यादिवाच्चकां पश्चरामरीः। शिवशक्तिसमायोगपदेन कामकलायाः परामर्शः।
तस्या मुखरूपं च स्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वात्। एवं च सम्भिरक्तचिक्ति रातैर्मन्त्रराजो जनितः प्रादुर्भूत इत्य
र्थः। एतत्सम्बन्धकपरिवर्तीमत्वानंत्योपितदात्मकप्रसादपरमार्थत्वात्स्यादितिभावः। न च मंत्रस्यास्येतरे गी
ः कारेनादि त्वमंगः। निर्विशेषब्रह्मातिरिक्तस्यानिरस्तन्त्र स्याधिसृष्टिप्रतिपादकत्वान्नाशास्त्रप्रामाण्यात् जन्य

दि

गाः

ब्रह्म

सत्यं

प

लस्येष्टत्वेन सर्वेषां सर्वशक्ति वेदजन्यत्वरूपानादित्वस्यानभिमतत्वात् । प्रवाहानादित्वं तु जन्यत्वांगीकारेऽपि नानु
पपन्नं । कार्यमात्रस्य स्थूलसूक्ष्मरूपद्वयस्वीकारेणोत्पत्तेः पूर्वमपि कारणात्मनः सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य सत्का
र्यवादिभिरस्माभिरंगीकारेणानादित्वप्रतिपादकवचनानां तत्परत्वेनाप्युपपत्तेश्च । प्रथमपक्षद्वये तु जनित
पदादेरर्थो न स्वरसः । अत एवोत्तरग्रंथे भारत्यादिसमष्टिकं समष्टिरूपायाः परदेवताया मंत्राभेदप्रतिपादनं
परदेवताभेदस्य वाच्यवाचकयोरभेदवादिनाम्
संमतं कृतो वाचकाक्षरसमष्टिरूपमंत्रस्य वाच्यार्थसमष्ट्यात्मकपरदेवताभेदरूपिणी ॥ निसर्गसुंदरीं देवीं ज्ञात्वा लें
स्याकं न्यायसिद्धत्वेन संदर्भशुद्धेः । यथा । तन्मयीं परमानंदनंदितां स्पंदरूपिणीं ॥ प्रसराश्लेषभुवि वैंद्रोपलक्षिते । ज्ञात्वा तु तां नम
रमुपासते । शिवशक्त्यात्मसंघट्टरूपे ब्रह्मलक्षणे शाश्वते । तद्यथा । तन्मयी मंत्रराजाभिन्ना । आन
याकारकरणा मंत्ररूपिणी । तेषां समष्टिरूपेण परा शक्तिस्तु मातृकेति । तन्मयी मंत्रराजाभिन्ना । वर्तुर्भुवनवाचकत्रिबीजीसम
दमयाख्यमयथ इति वरभेदमयट् । अन्ये तु तुरीयकूटस्यार्थमाहतन्मयीति । चतुर्भुवनवाचकत्रिबीजीस्पंदः । पर्द्विरानता
प्तिमंत्ररूपकाया मित्यर्थ इति व्याचक्षते । तन्नानीव संदर्भशुद्धं वा आर्थमयड्भावस्यैवोपेक्ष्यं । स्पंदः । पर्द्विरानतानामरूपप्र
पंचनापरिणाम स्पंदरूपिणी तदभिन्ना । एतेन देवताभिन्नविश्वस्यापि मंत्राभेदः सूचितः । अन्न व्याकृतनामरूपप्र
पंचस्यासत्युत्तुरवतैवान्मेष व्याकरणस्पंदादिशब्दैर्व्यवह्रियते । नान्यत्किंचनामिथत्वाभरूपेण व्याकरवाणि ।
नखलुकुशलः स्पंदितुमपीत्यादेः । तेन व्याकृतनामरूपजगत्तएव स्पंद इति प्रायेण तत्रैव व्यवहारः । इत्थं मंत्र
देवताजगतामभेदमनुसंदधानो मंत्रं जपेदिति विधत्ते । स्वैरमुपासत इति । येन मौमंत्रका तेलिङथेमि मुखमादा

१२

रू॰प

य स्वपितीति वर्तमानकालिकत्वेऽपि सत्त्वे सनत्का प्रत्ययः । एवं देवताया मंत्राभेदं युक्तिभिः प्रतिपाद्य मंत्रपदस्यानु
यवशाक्तिरपि समस्तीति पदद्वयमिति । शिवेत्यादि सार्द्धश्लोकेन । शिवशक्त्यात्मनोः संघट्टः सामरस्यं तद्रू
शाश्वते । अनादिनिधने तस्य पृथग्याप्रथुत्वेन प्रसरांगद्रूपत्वदाश्लेषशालिन्यपि ऐंद्रेण जगदैश्वर्येण
काकेनेवोपलक्षितेन न तु विशिष्टे । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च सत्यज्ञानत्वाद्युपलक्षिते शुद्धब्रह्मैकविषय
कनिर्विकल्पकज्ञानवतः साधकपुंगवस्य ज्ञानमयः स्वसंविद्रूपो ब्रह्मभावोऽपि आकारस्तत्करणा मंतीमर
मुक्तज्ञानरूपमननशालिनं त्रायते भयजनकद्वितीयपदार्थमात्रान्निरासादिति मंत्रपदावयवार्थशालिनीमि
ति विध्यंतर्गतदेवीपदस्य विशेषणं । मंत्र इति पदस्य देशमनुगतद्रूपपाद्यतत्पदार्थमित्यपि वद्यमिन्नत्वे
संमुग्धाकारेण प्रतिज्ञातपूर्वमपि हेतुनेदानीं दृढयति । तेषामिति । तुशब्दात्र हेत्वर्थकः । यत्तो भारत्यादीनां स
मष्टिरूपेणोपलक्षिता माता । ततस्तस्यां तद्वाचकाक्षरसमष्ट्यात्मकविद्याभेद उपपद्यत इति भावः । अथवा । मंत्र
पदस्यावयवशक्त्याप्रवृत्तिमुपपाद्य समुदायशक्त्यापि तामुपपादयितुं मंत्रराजपदशक्यतावच्छेदकं भारत्यादि
समष्टिकसमष्टित्वं परदेवताया आह । तेषामिति । समष्टीति भावप्रधानो निर्देशः । समष्टित्वेन शक्यतावच्छेद
करूपेण युक्ता । यतः परदेवतातो रूपापि मंत्रराजपदवाच्यत्वं युक्तं । तेन वक्तव्योरभेदोपपत्तिरिति भावः ।
अमुमेवार्थं स्तुतिरूपेण श्लोकत्रयेण निबध्नाति ॥ ॥ वामेत्यादि षट्कारइति सप्तभिरक्षरैः । त्रिवृत्तेरिमं विद्यासं
जाता तेन तन्मयी ॥ ६६ ॥ वामादिसप्तशक्तीनां समष्टिः परदेवता ॥ षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपास्मा मात्रमापिनाभि

तु

रा

१४

यते॥६७॥ अस्मात् मंत्रात् ८ मात्रया पिलिशेनापि। मंत्रेत्तमीयवर्णस्य अस्या शक्ति वा चक्रत्वेन वामादि चक्रोन्नतः
पालितेना कशिष्टानां हल्लेखावस्थानामेव कामकलानामीकार पदेन परामर्शोत्र चिरादितिशिनसंख्या विरोधः
नन्वशाकार्थे नियोन रूपम्॥ तत्र वामादि पद्धुं। कामकला मा अभिन्नामतिवाक्यार्थः। अत्र तु वामादि कामकला
दि समष्टिकाभिन्नो मंत्रः। पद्धि शाक्ता भिन्नो मन्त्रैर्भिन्न इत्यर्थ इति महताभेदात्॥६७॥ अथवा। शिवशक्ति समायो
गरूपे समष्टिजन्यत्वात् मंत्रराजः स्पंदश्च शिवशक्तिमेलो॥ तेन जगन्मंत्रयोरभेदः इतिभावने भावार्थः। अत एवो
पसंहृते योगिनी हृदये। चलना संस्थितस्य तु। धर्मा धर्मस्य वा अस्य विधामनन्मयस्य वा॥ वा चकाक्षरसंयुक्तः
काधिना विश्वरूपिणी। तेषां समष्टिरूपेण पराशक्तिर्मातृका। कूटत्रयात्मिका देवी समष्टिव्यष्टिरूपिणी। आद्यां
शक्तिं भावयंतो भावार्थ इति मन्वते। इतिपराहंतेत्यादि भावार्थकत्वे चत्वादि वाच्यत्वाद्धर्मः शक्तिर्निधर्मकत्वाद
धर्मनाशिवग स्पंदजननं प्राप्तिशक्तिर्वहिर्निर्गतो नाशवत्वाक्षमत्वादन्वयव्यतिरेकयोः शब्दार्थभगवत्वादेः सौंदर्यलहर्यां प्र
थमश्लोके पदद्वर्तितत्वाच्च शक्तेः कारणाताव छेदकत्वं कारणत्वोभवचकात्मकेस्पंद प्राप्ति स्विकं कार्यं। तेन जननमर
णादिकेश मयसंसारजनकत्वादि यंशक्तित्वादिनिर्माकोदमृतं शिवः। तदुभयस्य व्यस्तसमस्त वा चके यं अक्षरे वस्तुम
णी ॐ ह्रीं हकारा कारायचेनाप्नो व्यस्ता समस्तांत दुभयस्य समावेशरूपकामकलाक्षरेण च चलना संस्थितस्य नश्वरतो
मुक्तस्य जगतः प्रकृतत्वान्मंत्रराजस्य च समष्टिरूपारणामपारणामीभावेनयुक्तः संबंधादप्राविद्या विश्वरूपिणी
कथिता। एकाकारेणोत्पत्त्यो रभेदावश्यकत्वादिति। शिवशक्ति सामरस्यरूपस्य पराशक्तिजगदवादिपद

२४

वाच्यस्य कारणकार्याभ्यां विश्वविद्याभ्यां अभेदं सत्रयनप्रमाणमभेदमुपसंहरति। तिथामित्यादिनेति तद्यः
आस्मिन्पक्षे स्वः योगिन्यादिभिर्भावित इति शेषपूरणेनोपक्रमश्लोकार्थं वर्णनीयः। भावार्थस्वरूपं
तु शिवशक्ति समायोगजन्यत्वादेकमात्रं। नपुनर्योगिन्यादेजनककोटौ निवेशः। अक्षरार्थत्वं च ताद्दशा
क्षरजन्यत्वाद्वेतिदिक्। अत्रेदमवधेयं। इयं सृष्टिर्द्विधा पारमार्थिकी मानसी च इति पूर्वमुक्तं। सा च सृष्टिर्द्वि
धा अर्थमयी शब्दमयी चेति। तत्र अर्थमयी देहमयी चेति। सृष्टिः द्वयं बालक्रीडनकीयं। स्थूल्यगृहसमा
नाकार्यरत्वेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतुल्यमर्थसृष्टावर्वान्तर्गतं तन्न पुनरस्यं तंत्रविधते। सा च द्विधापि सृष्टिः स
मकालीनोसमकालीनाभेदेन शालिनी च। यथा बीजांकुरतच्छाये। तत्र छायादर्शनेन वृक्षानुभ
तिरनुभवसिद्धा। सा च छायायां वृक्षसमानाकारत्वं वृक्षाविनाभावं च विनानुपपन्नेति। इत्थं द्वयमंतत्र
कल्प्या। प्रत्यक्षसंवाद विषयश्च। तद्वच्छब्दः सर्वोप्यर्थाविनाभूतः। अर्थज्ञानजनकज्ञानविषयत्वात्। वाग
र्थाविव संपृक्तौ वित्याद्यभियुक्तोक्तेश्च। तथार्थसमानाकारो पि तथा हि यावंतः शब्दा वयवास्तावंत एवार्थे
न ज्ञाने वाप्यवयवाः। चित्रस्तुलंपवती स्वत्रचित्रपदस्यु प्रत्यय स्तुलपद भ्रमप्रत्ययः। एकविधातु स्तत्प्रत्यय
त्तो षडवयववालिकस्य शब्दस्य समूहश्चैत्रः कतिलं मंडलः कृष्णत्वं। तेजःसंयोगहतिश्चति शकलिताः षड
र्थाः। तेषां च परस्पर समवायि व्याहारस्तु परस्पर संबंधाविनाभावः। तन्नसदा भर्ति शिष्टभावनेन वाच्य
त्वार्थ इति मीमांसकाः। तन्नादितरव्यावर्तिवाक्यार्थदृष्टिपिके चित्रा। एवं तज्ज्ञानमपि षड्दार्थाः तत्संबंधा

स्थू ते

दीपवद्विषयीकुर्वीत तत्समानाकारं भवति। अन्यथा ज्ञानानां परस्परवैलक्षण्यानुपपत्तेः। अंतःकरणप
रिणामविशेषरूपेण ज्ञानेन तत्तदाकारत्वेन परिणतत्वकल्पनं संभवति। अत एव वेदेषूपलभ्यते सा
कारकज्ञानं च। इत्येव सकलतार्किकाणां निराकारवादिनामपि व्यवहारः। अनयोः स्थूलज्ञानज
नकं तु मन एव। तत्र शब्दं श्रोत्रेंद्रियद्वारैव गृह्णाति। अर्थं तु केवलं साक्षीकेन चक्षुरादिद्वारेति वि
शेषः। तेन द्वयोरपि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदादिति स्वकं चतुर्विधः। श्रोत्रमनसोरर्था
नःपातित्वादेव चातुर्विध्यं। एवं च स्थूलश्रोत्रेण स्थूलशब्दश्रवणं तेन स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानं। सूक्ष्मश्रो
त्रेण सूक्ष्मशब्दश्रवणात्सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानं। इत्यादि द्रष्टव्यं। श्रोत्रमनसोः सूक्ष्मत्वादिकं तु शा
स्त्राभ्यासयोगाभ्यासादिपाटवजन्यं तदेतद्योगशास्त्रे निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसाद इति सूत्रे
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेति सूत्रे च स्पष्टं। अत एव श्रुतिः। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये
मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति। तेषां च नामानि वैखरी पश्यंती
परा चेति। श्रुतेस्तुरीयस्य पदस्य वैखर्यर्थः। स्पष्टिकमस्यैव तत्रापि प्रततत्वात्। एतच्च = मध्यमा =
चतुष्टयवाच्यार्थापि तथा तथोन्मेषाः। यथा हि मस्तकाद्यवयवेंद्रियप्राणदशाकेशालिलेस्थू
लजंगमादिव्यक्तौ। तथा सप्तज्ञानदशा [illegible] पिपीलिकादावपि इत्यविवादात् [illegible] विशेषः।

च

क्ष्म

१५

स्थूलो अवयवाः स्थूलो। अल्पोऽल्पः। एवं वैखरीरूपघटपदस्यापेक्षया मध्यमादिरूपघटपदे वो म
घटे प्युक्तिभिरन्वेयाः। तेषु पदार्थाः संकोचमंतः केचित्स्पष्टा नित्यावयवकाः केचित्तु संकुचज्जलूकाक
मठादिवदस्पष्टकिंचिदवयविका अपि अवयवन्यूनाधिक्यावपारिमाणभेदेऽपि दृष्टाः भेदस्य मीमांसका
दिभिरंगीकारादिति यथामथमूहितव्यं। एतेषां चतुर्णां वाक्यानां चतुर्भावात् अवांतरभेदा अपि वक्तारः क
ल्पिताः। स्थूलादिरीत्या चतुर्विधा ज्ञेयाः। स्पष्टं चतुष्टयस्यापि मूलभूतो बिंदुबीजस्थानापन्नः। तस्मादपि
परं तु सूक्ष्मतमापेक्षया सूक्ष्मतममपि विशिष्य न ज्ञापकस्यापादित्वं नाभिन्नस्य शब्दविशेषस्याभावादनि
र्देश्यमशब्दमस्पर्शमित्यादिनिषिद्धविशेषणा वस्तुतः स्पष्टिद्वयमूलं तत्सद्रूपविशेषात्मकता
दभिन्नशब्दार्थरूपं शब्दब्रह्मेत्यादि अनयेन पदार्थमात्रे स्फुरणात्त्वं वस्तुविशेषस्य तेन तदभिन्नस्यानुभव
सिद्धतात्प्रकाशस्यापि स्फुरणमवश्यं वाच्यं। प्रकाशः स्फुरतीति प्रत्ययात्। तच्च स्फुरणं शक्तिरित्युक्ता प्र
काशस्फुरणयोश्चामिलितयोरेव जगत्कारणत्वं। अन्यतरमात्रस्य जनकत्वानुपपत्तेः। कामकलाविला
सव्याख्यायामस्य स्पष्टमुपपादनात्। तेन [illegible] शक्तेर्जगत्कारणत्वं तत्र
त्रिकमात्रो शिवशक्तिरूपस्योभयात्मनः एवं [illegible] तत्प्रकाशस्फुरणयोः स्वरूपं न ह्यभ्रात्पुनरात्
अहंकाररूपा तदात्वात् तावता वकारहकारौ परारूपौ सूक्ष्मतमौ पागतौ। परादिसृष्टिमूलभूतस्य बीज
स्थानीयस्य बिंदोर्विशेषस्य तु अव्यक्तोऽव्यक्तविलक्षणो वाचको। तस्यापि जनकस्य परब्रह्मणस्तु केवलमय

द्रो

पदनिर्देश्यं प्रं ब्रह्मैव। तत्र प्रकाशैक स्वरूपं। घट स्फुरति। पट स्फुरति। इत्यादि

वा र्भ स्फुरत्ता

हकार

काचेव शून्यस्वरूपो वाचको। तयोः शून्यस्वरूपत्वादेवायमेवावाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिभिर्वाच्यतोक्तिः।
वाच इति बहुवचनेन परादिचतुष्टयस्य परामर्शात्। तथा च स्मर्यते। अहमित्येकमद्वैतमत्यक्षरात्म
विभ्रमः। अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः। हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः।
अनयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहमिति स्फुटं इति। अक्षराणामकारोऽस्मीति गीतावचनात्। शून्याकारादिः सर्गान्तो
बिंदुप्रस्पंदसंविदिति। योगिनीहृदयं च। शून्याकारः शून्यमात्रस्वरूपो भावविसर्गान्तः षोडशस्वरः। त
स्माद्बिंदुविशेषरूपत्व इति तदर्थः। विसर्गस्याव्यक्तत्वेनाकारस्यापि तत्र सत्वेन षोडशस्वरकीर्तने
प्रकृते। तेनाकारहकारावेव शून्याकारसंज्ञकाविति बोद्धव्यो। अत एव शून्यत्वाभावकारश्चेति कविव्या
ख्याय विसर्गादिकारः स एवान्तमस्येति विग्रहप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्याय हकारविशिष्टादकारादिति व्याचष्ट
तान्नमते हकारे शून्यत्वलाभो दुर्घटः। अत्रायं सृष्टिक्रमः। यथा हि कश्चित्पुरुषः उत्सुकः मानपुत्राद्यदृष्टव
शात्पुत्रादने [illegible] विशिष्टः स्त्रीयामुत्पादनशक्तिमवलोक्य स्वार्धशरीरात्मिकायां भार्यायां स्वयमेतः प्रविश
ति शुक्ररूपेण। पतिमेकादशं कृधि। आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादिवचनैः प्रविश्यमानस्य स्वाभिन्नत्वात्।
स्थूलतरभेदाक्रान्ततया च नाभेदभानं। ततस्तस्य शुक्रस्यान्तः शोणितबिंदुरूपेण सा प्रविशति। तेन च
स बिंदुरूपो भवति। स एव वटोदुंबरादिबीजस्थानीयः। तस्मादंकुरविशेषादुत्पत्तिक्रमेण कालान्त
रे पुत्राद्युत्पत्तिरिति। यथा वा सूर्याभिमुखदर्पणान्तदन्तः प्रविष्टकिरणाद्वयकिरणसंकलनरूपस्तेजो

१६

ॐ यं न अत एव अकारहकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः। हकारस्य लकाराभिन्नत्वात्। क्षकारस्य कूट
योगरूपत्वात् न तद्बहिर्भावः वश्यं वक्तव्यम्॥

बिंदुविशेषः कुड्यादौ शतधा भवति तथा प्राण्यदृष्टवशात्स्वान्तः संहृतविश्वासिसृक्षया प्रकाशरूपं ब्रह्म स्वीयां शक्तिमव
लोकयितुं तदभिमुखीभवत् तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लबिंदुभावमश्नुते। ततस्तद्बिंदुरक्तरूपा शक्तिः प्रविशति ते
न संमिश्रो बिंदुरूपो भवति। तच्च महार्थकल्परूपाव्यक्तपदार्थविशेषो भवति। स पुनर्गुरुमुखादेवावगन्तव्या न पुनः
पुस्तके लेख्यः। स च बिंदुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्तिसामरस्यनामा कामाख्यः रविरग्नी सोमात्मक इत्यादिशब्दैर्व्य
वह्रियते। व्यष्टिरूपेण द्वयं तत्र शुक्लो बिंदुः रक्तो विसर्ग इति बिंदुद्वयात्मकत्वाद्विसर्ग इति व्यवह्रियते। अत एव च सत्त्रीव
न्नावमायां वंदे वपुर्विस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वात्समष्टिर्बिंदुरविरलं एवं कामाख्या बिंदुर्विसर्गौ हार्दकलेति त्रितया
वयवक एकः पदार्थो नादिरूपाहारव कामकलेत्युच्यते। तन्मूलभूतं ब्रह्म तुरीयबिंदुरित्युच्यते। तद्रूपाभ्यां शून्यस्वरूपाभ्यां
अकारहकाराभ्यामुत्पन्नात्कामकलाव्यक्ताव्यक्तविलक्षणाहंपदवाच्या कारहकारोभयात्मकत्वात् शिवशक्तिद्वयरूपत्वं चाहं
पदस्य निष्कृष्टोऽर्थः। अत एव नञ्भ्यां नास्त्यादिस्थूलान्तानामाविल्लसृष्टीनामहंपदवाच्यत्वं यथा ह्युदुंबरपदवाच्यबीज
जनितानां परस्परविलक्षणानामपि पर्णकाष्ठकुसुमफलकृमीणां सर्वेषामुदुंबरत्वं। उदुंबरपर्णमुदुंबराकृमि
रित्यादिव्यवहारात्। तथा च श्रुतयः। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति [illegible] तत्राह
महमित्यैतरेयके। कस्त्वमित्यहमिति होवाच। एकमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानमिति तापनीये। पाणि
निनाप्यस्मच्छब्दस्य सर्वनामतोक्ता। तत्रैवान्यत्र। तद्वा एतद्ब्रह्माद्वयमित्यादिना। ब्रह्मस्वरूपमभिधाय तदुपासना
याहंभावभावनारूपां प्रदर्श्य तदहं सः सोऽहमित्यादिनाविदधाति। ब्रह्मकारास्त्वन्तिरहस्यता कुरु चरणे कुलार्णवः। उक्तं
च कादिमते। बंधनं योनिमुद्राया मंत्राणां वीर्ययोजनं। गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं तु वेदयेदिति। आदिमोकाराः अं

सेवा

२८

सोहकार नमोः समाहारोहं। बिंदुलाभा मैवेतरेतर योगदं द्वपरित्यागेन समाहारद्वं द्वोक्तिः छांदसत्वेपि। अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोहमुत्तरतोहमेवेदं सर्वमिति। विरूपाक्षपंचाशिकायामपि। स्वपरावभासनक्षम आत्मा विश्वस्य यः प्रकाशो सो अहमिति संबंधकोहं नाशितिरीदृशीत स्यादस्यापि पुनः सहसंवचनादि एतादृशस्याहं पदार्थस्य यथाहमित्येवाचकं तथा न मधुरत्वैकवचनमपि वाचकं। तस्य चपरस्पेपदात्मने पदभेदेनदे विध्यापि भ्रमपद्रष्टव्यकारत्वेनानुगमादित्वमेव शक्तं तावक्षेदकं। अन्यायश्चानेकत्राध्रुतमिति न्यायात्। तस्य रधात्नूनरत्वेनोन्नमपुरुषत्वादिनावोपस्थितेः पदार्थस्मारकत्वं तं शोणलादावपि लुप्तस्य तस्य स्मरणात् दभावेशक्तिकार्यमाशोध्यस्मादि यथा पृथमत्वं। तत्र वाकारहकारयोरवमयवयो रदर्शने विशाखाश्रामाण्यात् सूक्ष्मरूपेनोस्त इति स्वीकार्यं। तस्येव चहार्धकत्व योगदीर्घतालपसंपच्यत्वत्वतुरीयस्वरस्य कामकत्वरूपत्वं मंत्रहस्य विद्धिःप्रतिपाद्यते। तदुक्तं योगिनीहृदये। मध्याबिंदुविसर्गान्तः समास्थानमयेपरा। कुटिला रूपकेतस्याः प्रतिरूपे विमर्शकले। इति। मध्या बिंदुविसर्गयोर्मध्यभवः कामाख्यः तस्य तुरीयाबिंदुविसर्गमध्यपातित्वात्। समष्टमध्यगतत्वाच्च। विसर्गो मिथःविरूपबिंदुद्वयं। तयोरंतर्मध्ये सम्यक् चेतनात्मना वस्थानं तन्मयतत्प्रधानेपरः वरमेअकारहकाररूपे अक्षरे। मातृकाणां क्रमेण पाठे वरमत्वाद्धकारस्य व्युत्क्रमपाठे लकारस्य च रमत्वात्। किं वा। इमे अक्षरे कुटिला रूपकेकुटिले अकुलकुलकुंडलिन्या स्तयो रूपांतरे। तावता काम विसर्गयोः किमायातमित्यत आह। तस्या इति तयोः कुंडलिन्या इत्यर्थः। विमर्शदेनरूपान्याकारत्वात्कामः प्रतिपाद्यते। कलोपदेशे च हार्धकत्वं वत्वान्यथानुपपत्त्यापि नयोगर्भे सूक्ष्मरूपेणान्येषां वर्णानामर्थस्य दृष्टव्यावस्थाने

यतः कामविसर्गयोः कुंडलीप्रतिबिंबरूपत्वं ततः कुंडलिन्याभिन्नाकारहकाररूपत्वं संभवतीति भाव॥ इत्यस्य श्लोकस्य सांप्रदायिकी रहस्यव्याख्या॥ एवं मकारहकारैक्यस्वरूपस्य कामस्य

सिध्यति। यथा वटबीजरूपसंपुटेपर्णकाष्ठादेः किं वा वटादिबीजानां स्फोटे नैवांकुराद्युत्पत्तिरिति बीजस्य प्रबोधे तराध्यायोवियोगइत्यविशादोत बाद्व द्वयं महतिविक्षेकस्मिन्कस्मिन्भागेस्तीति दृष्टं मंए वंमंत्रेपि बीजाक्षरयोरकारहकारयोरवस्थितयोः परिज्ञानाय संकेतभाषयोक्तं योगिनीहृदये। मध्यप्राणप्रथारूपस्पंदव्योम्निस्थिता पुनः। मध्यमे मंत्रपिंडेतु तृतीयापि च कूटके पुनः। सकृत्कूटद्वयस्यूर्जेदिति। अस्यार्थः। कामकामयोर्मध्यस्य विसर्गस्य यः प्राणश्चेतन्यं तस्य प्रथा प्रथनमप्रमाणता स्थूलतेति यावत्। तद्रूपं यत्स्पंदव्योम हकारः स्पंदहेतुत्वाद्वा इति स्पंदः। स्पंदव्योम यस्मादिति व्युत्पत्तेः हकाराद्व्योमसंभूतमित्युक्तेरिति केचित्। मध्यात्मकोविसर्गाभिन्नाय यः प्राणो हकारस्य प्रथा रूपो यः स्पंदः स्थूलरूपात्स्थितिरित्यर्थः। तद्रूपं व्योमहकार इत्यर्थो मुक्तः हः शिवो गगनं प्राण इति मातृकाकोशात्। मध्यम इत्यस्यादि रत्वयः। तत्रैकपदं मंत्रपिंडेन सह सामानाधिकरण्येनान्वेसपरं चेव्याधिकरण्येन। मध्यम कूटस्य मध्यमेन नेद्वितीयहकार इत्यर्थः। द्वितीयकेपुसेसमुव्यअनेपुनस्य चतुर्थेन मध्यत्वात्। तत्रावस्थिता स्त्रीलिंगाच्छक्ति विशेष्यात्। तृतीयकूटेतु सकारे कारो मूलबीजीय इत्याह॥ शहकूटेतु। लघुवोदान्यासा नगतग्रहन्यासेराहोः शावस हौ बवर्णवतु इयस सहितनत स्य वक्रे न्यासः वक्रे शादिवतु वर्णैः सहितं सराहमेव चेति वचनात्। तेन शादि चतुष्कं शकूटे तत्र द्वयादित्रिशः द्व यस्तदतीयः सकारः तास्मिन्स्पृज्यो शोभमानो। नपुंसकं एव त्वाद्वा विशेष्यादो वइत्यर्थः। इत्यस्य मन्ति सैका अध्यका

शानेन॥ ५ तदेतत्सर्वमभिसंधायाह ॥ अहकारो शिवशक्तीशून्याकारो परस्पराश्लिष्टौ ॥ स्फुरणप्रकाशान
पादुपनिबद्धकंपरं ब्रह्म ॥ ६८ ॥ विश्वासिसृक्षावशान्तस्वार्थशक्तिविलोकमये द्वन्द्वे ॥ बिंदुर्भवति तद्बिंदु म
विशानि शान्तिस्वरकाबिंदुनया ॥ ६९ ॥ एतद्बिंदुद्वितयं विसर्गसंज्ञं हकारचैतन्यं ॥ मिश्रस्तु तत्समष्टिः [illegible]मारेच
विकारचैतन्यः ॥ ७० ॥ एवाहंपदतुर्यस्वरकामकलाद्दिशा हि निर्दिश्या ॥ वागर्थसृष्टिबीजं तनूनां हंतामयं = का[illegible]वि
श्वं ॥ ७१ ॥ अस्य प्रथमेम ध्य चतुर्थे मंत्रेपि नोम को ॥ तेनीद्या मनुजगता भूतेद एव भावार्थः ॥ ७२ ॥ ॥ आरब्धा[illegible]
नाशिवबिंदोः शुक्ल[illegible]त्मकला बिंदुवा रक्तकलाश्च द्वपदानां बिंदुपदे न बिंदुनिर्देशः कृतः ॥ भावार्थः [illegible]ति
भावाजन्माभावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मअन्मस्थितिस्मरणस्वार्थः प्रयोजनं ज्ञेयत्वा[illegible] अर्थः ज्ञेय
मत्रेतिवा ॥ अपेक्षितश्चेयरेवस्तुप्रयोजनं निरतिशयस्मरः ॥ ७२ ॥ ॥ अथसंप्रदायार्थमाह ॥ व्योमादिजनकहका
रसलार्णघटनेन पंचभूतमयी ॥ पंचचतुस्त्रिद्व्येककगशशादिगुणात्मधृचद्रवर्णा ॥ ७३ ॥ व्योम सृष्टाकाशः आदि
नावायुरग्निजलभूमपारस्य हः एतसंवकस्य जनकाय हकार सत्ता [illegible] हकारादिवर्णास्तैर्घटनेन यं विद्यापंचभू
तमयी ॥ पंचभूतात्मिका ॥ तत्र हकारव्योमसंज्ञं तत्कारस्तु प्रभंजनः रेफादग्निः सकारा[illegible]जलतलस्यस
भवनः ॥ लकारास्ता[illegible]बीजानात तस्मादिश्वमयी च सेति ॥ अत्र यद्यपि प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मकवस्तु विशेष
स्य वशादर्थसृष्टिजनकत्वमविशिष्टं तथापि प्रकाशांशस्य वार्थसृष्टौ विमर्शांशस्य च शब्दसृष्टौ जनकत्वं त
योः परस्परसापेक्षत्वेन वस्तुकार्यजनकत्वमथ श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादेकस्य स्वकार्यजनकत्वे परस्य तत्कार

क

णतावच्छेदकत्वमावश्यकं ॥ एवं च कारणतावच्छेदककारणयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणद्वयो
रपि प्राप्तौ स्वकं कारणत्वासिद्धिः ॥ तदभिप्रायेणैव हि मंत्रेषु अन्यतरद्वयस्यैव कारणत्वबोधकानि वचनानि नीति
ज्ञेयं ॥ भगवता व्यासेनापि शब्दसृष्टिरुक्ता ॥ प्रभावात्मत्वप्रत्यक्षानुमानाभ्यामतिसृष्टिं जगतः शब्दात्प्रभवः श्रु
तिस्मृतिभ्यां सिद्ध इत्युक्तं ॥ तच्छाब्दिकं निपुणतरमुपपादितं ॥ एवं च प्रथमं विमर्शांशके हकाररूपे तन्ने स्तः प्रका
शांशमानतो विमर्शात् ककारस्तत्प्रकाशाद्वायुः ॥ तत्रोऽपि विमर्शाद्रेफस्ततः प्रकाशादग्निस्ततो विमर्शात्स
कारस्ततः प्रकाशात् जलं ततो विमर्शाल्लकारस्ततः प्रकाशात्पृथ्वी ॥ इत्येवंक्रमेण पंचमहाभूतानामपि सा
मपि हकारवादिमर्शविशिष्टप्रकाशस्यैव व्योमप्रति कारणत्वादुक्तरीत्या कारणतावच्छेदकत्वस्य हका
रे सिद्ध विनिगमनाविरहात्कारणत्वमप्यविच्छिन्नमिति ॥ एवमेव ककारादिषु द्रष्टव्यं ॥ न चैवं हकारादेर्व्योमादिकं
प्रत्यपि कारणतापत्तिः उक्तरीत्या परंपरया कारणतामात्रावच्छेदकत्वात् ॥ एवं व्योमादेरपि ककारादिकं प्र
तिजनकतापत्तिरिति वाच्यं ॥ तेषामन्यथासिद्धत्वादिष्टत्वाद्वा ॥ ननु विद्यायाः पंचभूतात्मकत्वे पंचकमेव
स्तु किमाधिकैर्वर्णैरित्यत आह ॥ पंचेति ॥ आकाशः पंचविधः वायुश्चतुर्विधः ॥ अग्निस्त्रिधा ॥ जलं द्विभागं
पृथिव्येकविधेति ॥ पंचीकरणवार्तिकादौ स्पष्टं ॥ पंचादिसंख्याकानामाकाशानां गुणाः शब्दादयोपि ता
दृशसंख्याकाः ॥ तेन व्योमादिपंचसु पंचशब्दाः ॥ वाय्वादिचतुर्षु चत्वारः स्पर्शाः ॥ अग्न्यादिषु त्रिषु त्रीणि रू
पाणि ॥ जलभूम्योर्द्वौ रसौ ॥ पृथिव्यामेको गंधः ॥ इत्येवं संहत्य पंचदश गुणाः ॥ विद्यास्थैः पंचदशवर्णैरसि

बा

न्नादृतिपंचदशवर्णानामुपपत्तिरितिभावः। अथ पंचदशगुणैः पंचदशवर्णानामभेद उपादानोपादेयभावाद्वा अ
वाच्यकभावाद्वा धर्मधर्मिभावाद्वा स च न संभवति। तथाहि। अत्राहि पंचदशसंख्याकत्वमकाराद्यात्मक न भ
जनानां तद्धकत्वेन शोपपादनीयः एष वैशेषदशाजापाविरितिवेदे। चतुरक्षपताबाद्यक्षरक्षोपश्चेतिपाणिनि
सूत्रे। चतुःशतमुहूतिर [illegible] दः सूत्रेचतुष्टयेवर्णिनां तत्त्वानाद्र्यस्वार्थस्य [illegible] दोषा स्फुरेस्मानिः सर्वेस्वर
मुपपादनात्। न स्यात्तत्सानां पंचदशानाम वा गुणकत्वं गुणाश्रयत्वं वा संभवति। मानाभावात्। ननु हकारस्य
चकस्य ओमपंचकजनकत्वेन तद्वाचकत्वेन वाभेदः सिद्ध मधुजे [illegible] राद्दे राधिसहाभेदः। सिद्धश्चायं वा गुण
गुणिनोः स्मेदे न गुणस्य गुण्याभिन्नत्वात् [illegible] स्याचासिद्धत्वात्। यथैव वा अवाचकभावस्याभेदनियामक
ता तथैवलक्ष्यलक्षकभावस्यापि। आसीतिहि प्रकृते हकाराणां शब्दलक्षकत्वं। शब्दस्य हकारत्वाक्यसंबंधिता
त्। अतएव योगिनीहृदये व्योमबीजेन तु विख्यातेन लक्ष्येकत्वपंचक मिसुक्तं। मनु शाक्य संबंधपदत्वनिकाति
कायां तत्रैवोक्तं। भवेत्कृपावतां बीजं गुणानामपि वाचकं। कार्यकारणभावेन तयोरैक्यं विवक्षयेत्। तत्र लक्षकेपि
वाचकपदप्रयोगो वाचकनिष्ठस्य स्वबोध्याभेद आप्यस्य स लक्षकेपि तुल्यत्वादितिकफलको गौण्या वृत्त्या तए
वोपपद्यते। एवं वा गुणवाचकादीनामपि स्याभिन्नदुपपादनीयः। न च तथापि पंचदशानामपि तदभेदान्न संख्ये
वतीति वाच्यं। न हि प्रकृते तत्रेव विवक्षिता कृतिनियमः। हकारादि व्यंजनेष्वपि पंचदशसंख्योपपादनात्। संभवात्।
नवसंख्याधिकस्य आधिक्यस्यापि सहस्रेत्रातं संभवतीति न्यायस्य जागरूकत्वात्। गुणाः पंचदशसंख्या नाम्नां
जनं

१९

नत्रयीशिवेतिवचनस्यस्यतत्रयीत्वस्यमूलमयीगुणमयीपंचदशसंख्याकावयववतीविद्यादेवीवेतिजन्यर्थ
नत्रयीशिवेतिवचनस्यतत्रयीत्वस्य [illegible] गुणात्मिका। पंचदशात्मिका तथा षड्ङ्गस्त्वतुर्भिरपि काक्षरैः।
वर्णैन संभवादिति वेन्मा भवतु पंचदशार्थः सा विद्यामूर्त गुणात्मिका। पंचदशीश्च तथा षड्ङ्गस्त्वतुर्भिरपि
इतिसूक्तं तत एव वचनाविरोधात्। न चाहि सामान्येन पंचदशसंख्याकाक्षरत्वमुपपाद्य संभावितनानाशंकापरिहा
रायविशिष्य कूटत्रयाक्षराणां गुणनयाश्रेव स व्यंजनैः संख्यापूर्तिरित्यस्य स्पष्टं निर्धारितत्वादिति। अत्र ब्रूमः।
सत्यमाश्रेवयं पंचदशत्वं। तथापि हकारन्नाशेः राद्विव्यंजनानामेव गुणाभेदात् तेषामेव तद्वाचकत्वात्। शक्ते तेषां व
केदकं तु पंचदशसंख्यासमवायित्वसमानाधिकरणहकारत्वादिकं। न पुनः शुद्धहकारत्वादिकं। अन्यथा हका
रेणव्योमकावाचके न प्रकृते शब्दलक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः। शब्दपरिकेतावच्छेदकरूपधर्मद्वयभेदे
नार्थद्वयबोधानुपपत्तेः। कथमन्यथा लिंगलदोषादिभावनार्थबोधनयोः शक्यमाभ्यां लक्षणावाचकत्वं भीमो मो
सकानां। अत एवोक्तं श्लोके गुणानामपि वाचकमित्येवोक्तं। यत्तु तस्य श्लोके लक्ष्य यदितिपदं तद्बाधयादित्यर्थकं। अ
लुवालक्षणापि भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य पदस्य एकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकशक्ते तालक्षकता वैरूप्य वृत्तिद्वय योगप
द्यस्यैवविरुद्धत्वात्। वाचकपदमेव संजातमतिपक्षत्वात् कुपकमत्वायेनान्यथायितव्यं। वस्तुतस्तु गुणवतां वाचकं बी
जं गुणानामपि वाचकमित्यस्यार्थः। बीजं गुणवद्वाचकत्वपरिकरालंकारवद्धेतुत्वाभिप्रायगर्भं। हकारस्य शब्द
त्यवशाक्ति न पुनराकाशमात्रे। तेन च गुणस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकेपि शक्तेः। प्राचीनैरंगीकाराद्
णानामपि वाचकमित्यर्थः। तेन लक्ष्य यदितिसंवादानार्थकं। तेनैकेवशक्ति रूपमयत्वेति न वृत्तिद्वयविरोधो न काशक
तावच्छेदकभेदगवेषणा। पंचदशवर्णानां पंचदशगुणाभेदकथनं तु दशसंपद्यते शाक्षराविराडूअनंविराडिस्य

शाक्य

ब

ध

दिवस्तुतिमात्रमित्यादिसुधाकमधिकृत्यमिति संक्षेपः॥ ७३॥ इदानीं प्रधानं तेजसो रूपं तद्बीजेनाहि जन्यतद्ध्वनिवत्
नस्वारस्यमनुसंदधानो गुणानामुपाधिबोधकाक्षरबोध्यत्वं तज्जनकाक्षरजन्यत्वस्यापि सत्वोद्भेदः संभवती
त्याह॥ तज्जनकैर्वर्णैस्तत्तत्संख्यैस्तु तद्गुणा जाताः॥ कामकलाभिध्येतस्याभिरासीत्सप्रशब्दानुविधानत्॥
॥ ७४॥ तज्जनकैर्व्योमादिजनकैः तत्तत्संख्यैः पंचादिसंख्याकैः तद्गुणा व्योमादिगुणाः पंचादिसंख्याकाः इ
ति शेषः। विद्यायांहि मायात्रयहकारत्रयं। मध्यमकूटे हकारौ द्वौ एवं पंचाभवन्हकाराः एवं चत्वारः षोडशसंख्याः॥ अ
तएव तेषामर्थाः शब्दाः एवायं यथाजनकास्तेषां तेषां तेपि अर्था इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ उक्तंच॥ आमूलबीजेस्तुवि
धा स्थूलसूक्ष्मकपृथक्चत्वारः ननु भाषाऽर्थप्रकरणे मध्यमहकारस्य विद्यामूलबीजात्मककामकलाधरूपत्वमु
क्तमिति तस्य शक्तिवाचकत्वमेवमुक्तं। नपुनः शब्दलक्षकत्वमपीति चेन्न। न स्यकवाचकत्वमपरालक्षकत्वे
न। दृष्टिदत्वाविरोधस्य पारदृष्टत्वात्। गंगायां घोषमस्यापि सादेतस्यैव तत्र अवसु ततस्त्रिवर्णात्मक
मूलबीजात्मका शक्त्या रहकारौ तु स्थूलेमनेमा वक्ष्यत्येनसूक्ष्मरूपाविद्युत्को इह तु वैखरीमकस्थूलरूपया
रेखायां तिरपरत्वमुच्यते। अतएव मध्यप्राणमनेन तादृशो सूक्ष्मरूपतो द्योतनपिशुनत्वात्। तस्यध्वन्यात्मकरूपा
यः स्पंदः स्थूलात्मिका सृष्टिस्तद्रूपव्योमहकारश्चेति तेनमुक्तं। नपुनः स्थूलहकारं परशक्तिरिति। तदुक्तं वा
तेषां कारणरूपेण संस्थितं ध्वनिमयं परमिति। तेषां शब्दानां शब्दसृष्टेः सर्वस्यापीत्यर्थः। कारणत्वमित्यादि
तस्या रूपं सूक्ष्मतमादपि परं। तादृशेन तत्स्वरूपोपलक्षितं सत् ध्वनिमयं ध्वन्यात्मिकं सत् स्थितं परं परश
क्त्यर्थः। स वेधिपि वर्णेषु वर्णराशिध्वन्यंशो परस्परसंसृष्टो वर्तते। सुवर्णेपि रसस्य रससंसृष्टधा भिविनेज

संशयवत्। कलादिवर्णधर्माणां तारत्वमंदत्वपटुत्वादिध्वनिधर्माणां सर्ववर्णेष्वनुभूयमानत्वात्। अतएव दशरीर
कभाष्ये। स्फोटनिरासाय वर्णानामेव नित्यत्वमंगीकृत्य तेषामेकैकव्यक्तिरूपत्वमुपपाद्य वैलक्षण्यप्रतीति
सर्वापि ध्वन्यालंबनत्वेन प्रतिपादिता। देवताधिकरणे। तथाच। मध्यमहकारध्वन्यंशः परब्रह्मवाचकः। वर्णा
रास्तु शब्दलक्षका इति विवेक इति भावः। येतु हादिविद्यापक्षपातिनो योगिनीहृदयस्य संपूर्णतंत्रस्यापि हादि
विद्यायामेव तात्पर्यमिति मन्यमाना इहान्यथा व्याचक्षते। ईरन्नापरं षष्ठं हाक्षरं तेषां पंचानामपरार्द्धानां कार
णभूतो योधातुनादस्तन्मयं तद्वाचकमिति तेषां तत्र तत्र स्वारस्यभंगेन क्लिष्टतरं व्याख्यानमेव शरणमिति
तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यामः। ननु तथासति वायुजनककाराणामेव चतुर्विधस्पर्शजनकत्वस्यावश्यकत्वात्
ककाराणां चतुर्णामभावादनुपपन्नमिदमिति वदति। कामकलाभिरिति। महामायायां त्रय ईकारा एक
ककाराणां चतुर्भिरीकारैश्चतुर्धा स्पर्श उत्पन्नः। नपुनः ककारैरित्यर्थः। तदुक्तं। महामायात्रय
स्तृतीयाक्षररूपश्चेति चतुर्भिरीकारैश्चतुर्धा स्पर्श उत्पन्नः स्थूलसूक्ष्मवि
णापि कारणेन च बिंदुना॥ वायव्याग्निजलभूमीनां स्पर्शानां च चतुष्टयं। उत्पन्नं त्रैभावभेदविस्थूलसूक्ष्मवि
भेदतः॥ इति। महामायायां त्रय ईकाराः तत्तेन कारणेन च केवले कारेण च। तस्यैवावश्यकारणत्वस्य पृथगु
क्तत्वात्। बिंदुनेति कामकलाचतुष्कस्यापि विशेषणं। तस्यास्त्रिबिंदात्मकत्वात्। तृतीयः अन्यस्तुबिंदु
त्वात्। बिंदुनेति कामकलाचतुष्कस्य... सूक्ष्मो व्यापी अग्न्यादित्रयमि
त्ववायुमंडलस्य बिंदुलांछितत्वद्योतनाया स्थूलो व्यापको वायुगतः

ष्याः हार्दिपक्षपातिनस्तु। ककाराणां कामकलानां च हार्दविद्यायां त्रित्रिसंख्याकत्वेन चतुर्णां लाभात् हृदिन्दुविभ
ज्य गणयन्ति। तत्पक्षे एकैकस्य ककारस्य कामकलात्मत्रिविंदात्मकत्वेन नवसंपद्यन्ते। ककारस्य गत्वेन बिंदुद्वयस्यैव मे
नु विसर्गात्मत्वपक्षे तथैव। कामकलात्वेन त्रयाणामेकस्यानुविसर्गत्वेनापि त्रयाणामेकस्यापातादयं तुरीयावेदारणमेल
नेन विभागेऽद्वादशानदशावेत्याभाति सर्वथा न वतुः संख्यासिद्धिः। महाभाष्यायां कामकलायां हृदिन्दुत्रयं तेन
कारणबिंदुवसिस्तुरीयस्तेन वेतिभ्रान्त्या नेतन्न्याय्यो रीकारयोर्वैलक्षण्यमिति स्पष्टं। न च गुणगुणिनोरकमेव का
रणाकूपालादेव रेखा घटत दूषितरूपधातिकारणत्वादिनिश्चयमाव्योमशब्दजनकहकाराद्दृष्टाभज्जत निवा
र्यात स्यवचनवलात्साकेनापि रूपाद्युमनिदर्शनेन चोक्षाग्मकत्वात्। त्रिविधं रूपं तु मायांतर्गतत्रिभी रेफेजन्य
तारूपाणां त्रितयं तद्वत्रिभी रेफैर्विना भातिवचनात्। एवं रसद्वयं सकारद्वयेन। विद्यास्थेश्चन्द्रबीजस्तु स्थूलः
सूक्ष्मो रसः स्मृत इति वचनात्। चंद्रबीजैः सकारैः। स्थूलो व्यापको जलगतः सूक्ष्मो व्याप्यो भगतः पदमाधि
कामावास्मारकात्मातिरिच्यत इति न्यायेन पदार्थोपस्थितिः स्मृतिरूपत्वात्। तद्ग्रस्तु कोपक्षेपकादिविद्या
याद्यावेव सकारौ तत्पापि विद्यास्थेश्चन्द्रबीजैरिति कद्रुवचनाभ्यामपरसस्यदेविध्यात्। अक्षीणिमदर्शनीया
नि पादाभे सुकुमाराङ्ग इति महाभाष्यप्रयोगादिहृत संख्येव कथ्यते। अत एव स्थूलसूक्ष्मपदगतप्रत्येकैकवचनात्मा
दित्वमेव स्पष्टीकृतं। ननु व्योमबीजेन व्योमगुणलक्षणयुक्ता शब्दसंबंधात् चंद्रवाचकस्य बीजस्य तु चंद्रगता
त्स्न लक्षकत्वमेव वाच्यं नपुनर्जलगतरसलक्षकत्वं। असंबंधलक्षणायामतिप्रसंगात्। न च व्योमवाचकस्या

२१

पिवाच्यादिगतशब्दलक्षकत्ववदुपपत्तिः। नत्रापि नभोगुणस्य व्यापकत्वेन स्वशक्तस्य समवेतव्याप्यत्वरूपसंबंध
स्य सत्त्वात्। अन्तरवप्रधानेन तेजसो रूपं तद्बीजेन हि जन्यत इत्यनेन तेजोरूपस्य व्यापकत्वलक्षणाबाधा ग्र
राश्य संबंधप्रदर्शनाय वाकोन न्यायस्य हकारादौ वपि तुल्यत्वेनादोषात्। न च तथा मते न व्याप्यत्वे जलरस
स्य संभवति। तद्भावबद्धनिलादिति चक्षुषैव। अमृतापरसस्य समवेतत्वेन लक्षणोपपत्तेः। अत एव चाकी सं
बंधो विदितो लोके रसस्याप्यमृतस्य चेति। अमृतरसयोराश्रयाश्रयीभाव लक्षणोऽभेदलक्षणो वा सं
बंधो लोकप्रसिद्ध इति न लक्षणायां विवदितव्यमित्यर्थः। शक्यतावच्छेदकेऽपि त्रातिरिति पक्षे रसामृतयो
रभेदस्य लोकसिद्धत्वात् रसाभिन्नामृतवति शक्तस्य सकारस्य रसो(?)पि शक्यतावच्छेदकमिति भावः। हार्दि
विद्यापक्षपातिनस्तु चंद्रबीजैरिति बहुवचनस्य स्वानुगुणत्वं मत्वा तुष्यन्ति त्रिभिः सकारैः रसो लक्ष्यत इ
तिव्याख्याय। ननु रसस्य द्वैविध्यात् तृतीयः सकारः किमर्थ इति आशंक्य अमृतगतोऽप्यको रसोऽस्ति तिलक्ष
तेनाद्रंथमेवं समाधाय। नन्वेवं सति तृतीयरसाधारत्वेन भूजलयोरेद्याक्षमकाभरताप्तो कान्तिरिसाम
रीकायां संबंधो विदित इति ग्रंथमवतार्य जलामृतयोः संबंधो हि लोकप्रसिद्धः। तस्य जलनिधावेवासन्नता
अतो जलरवां तथा वदसाश्रयपरत्वेन व्याचक्षते। तेषां रसस्यातिपृद्रस्य जलनिधौ लक्षणा। स्थूलसूक्ष्मपदाभ्या
प्रत्येकैकत्वद्वयनविवृद्धितसाविरोधश्च। जले तथा वेसिद्धेपुनर्वैयर्थ्यं नाद्वयस्य वाप्रस्तुतं जलामृतयोरभेदा
थ्यात्। सिकममृतवाचकः सकारो नापेक्षित इत्येवार्थः संभवतीति। एवं लकारस्यापि बोधकत्वोवसुंधरा

२२

गुणो गंधस्तल्लिपिर्गंधवाचकेति वचनात्॥७४॥ ननु केनैव लकारेण कथं बोधोपपन्नेति तत्र हृन्मंत्रं व्याचष्टुमन्तरमाह॥ भुवनत्रयसंबंधात् सा सीत्रिधा लकारोपि मेयमध्ये ज्ञानकालेषा नेत्री तत्प्रभा॥७५॥ भुवनत्रयेण सह अवरोचकत्वसंबंधाल्लकारस्य त्रैविध्यं जन्मजनकभावसंबंधात् भुवनत्रयसंबंधात् त्रिधा त्वं तु मूर्त्स्वरीति वचनात् स्पष्टमन्यत्॥७५॥ इदानीं वासुजनकनामापि ककारादीनामर्थान्तरमस्तीति पूर्वोक्तस्यैव मयेष्वदिलस्य श्लाघिकस्यानमुपस्योपपादमाह॥ ककारत्रयमाश्रस्तु सकलः प्रकलः कलः॥ विज्ञानकेवलीभूति कि प्रकारा उपासकाः॥७६॥ श्रमातारः साधकाः पत्रा वत्सादिपदादिविधेयाः उपासकास्त्रिविधाः अप्यमा मध्यमा उत्तमाश्चेति। तत्र शुद्धमिश्रशुद्धपदैः सकलादिपदैश्च क्रमेणाव्यवह्रीयंते। तत्र भेदकदृश्यः श्रीकाहंसावभावनाहीनाः कर्मकरत्वाः प्रथमाः। सुपक्वमलकर्माणश्चेति शोधितं वेतन्मंत्र तन्नाहृयकर्मवाजीवं कं कलाशरीरं च सत्वस्वपुर्यष्टकं क्षत्वेन। इति श्लोकाक्रकसूक्ष्मपुर्यष्टकसंबंधशालिनः कर्मज्ञानमार्गयोः साधारणा द्वितीयाः। निरस्तसिद्धाः स्वतंत्रविवेकदृष्टयः पूर्णज्ञानिनस्तृतीयाः। एते च सकलदसंग्रहेविस्तरेण प्रपंचिताः। तत्र याणां ककाराणां भावः तदुक्तं अशुद्धशुद्धमिश्राणां प्रमातृणां परं वपुः॥ क्रोधीशात्मयेनास्य द्विधा स्थानप्रकारस्य समाहृता। क्रोधीशाः ककारेन ककाराणां पार्थक्यस्यान्वेष्यमाणत्वेनैकैक हल्लीकमकाएव। हकारककाराद्यावाचकावकाः। तथा चककारेऽजरभावेन गता पानारोतिवार्णाः एकहलवपदत्वेनपदानतामावात्। व्यपदेशोवक्ता वस्य टीकेनोसूचितावित्यादिज्ञापकेनानिसतात्॥७६॥ अकारे देशसंख्या केरुणनेजीवस्य मध्यावस्थायाः प्राणवत्तः समस्तदशा

कु

२२

त्रि

चेकादशाः स्वरस्या॥७७॥ पंचदश्यां द्वितीयतृतीयवर्णौ हृल्लेखात्रयं च मुक्तावशिष्टेषु दशस्वरस्वरे प्रकारादशाः तेषां जीवराशयस्तवकाश्याः एकेनाप्याभिधानसंमवे दशाभिरभिधानं जीवानामानंत्यद्योतनाय। तृतीयकूटाद्याकारे तु ध्वनिस्वरूपस्य वभावार्थप्रकरणे मूलबीजांशरूपत्वमुक्तमित्याविरोधः। एकादशः स्वरः सच विद्यालक्षणस्य मूलबीजोपदृक्संघात रूपाणः सन्नपि स्वयं स्ववाची। लोकेपिक्षतपुनः परोहणादिनानुमीयमानस्याध्यात्मिकवायुसंबंधस्य वृक्षादावंगीकारात्। उक्तं चाश्रीकंठदशाकं तद्दमन्स्याहिवावकं। प्राणभूतः स्थितो देवित्तद्देकादशाः परंरत्नः सन्नेवपुरुषोबहुधा जायते हि सः इति श्रीकंठाअकाराः अव्यक्तो जीवः। एकादशः एकारः। संधिरेकादशाभद्रा पद्मनाभः कुलाचलञ्च इति कोशात्। यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकमिति श्रयोगाचा। योगरूढोयं शब्दः। तस्य च शृंग्योगापेक्षया बलबलवत्वमस्येवासनुप्रयत्नेनेएकोपि दृश्यमानो बहुरूपः परिणमते। उक्तं च कादिमते। यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकं। ब्रह्माण्डादिकटाहांतं जगदद्यापिदृश्यत इति। हादिपक्षे तु शुद्धयोगिकत्वमंगीकृत्य श्रीकंठपरत्वेनैकादशपदं व्याख्याय। परोक्षा दशाः पुरुषः परशिवस्तद्वाचक इति व्याचक्षते। न क्लिष्टमिति। स्वरइति विरोधिख्यापनाकारस्याव तर्कनसत्वितं। ननु श्रीकंठदशकस्यैकास्मिन्नेव श्लोके नत्रातिसंबंधित्वेन निर्दिष्टस्यापस्थितैकादशोपिश्रीकंठपर्वात्तिवाच्यारूढिप्राबल्येनातीदशोपरि स्थितैरप्यायोजकत्वात्। कथमन्यथाज्ञानाक्षोवोभाधिनः स्थापयमुच्चार्यकामबीजाद्वितीयकौ। कुमार्यास्तृतीयं नु त्रिपुरा परमेश्वरीति त्रिपुरा चक्रेश्वरी मंत्रोद्धारः संगच्छतां। तत्र हि कुमार्याः श्वाति संबंधित्वेनानिर्देशोप्याघाद्यतीयपदाभ्यां मातृकासंबंधिनाविवप्रथमद्वितीयौ वर्णौ विवक्षितौ। दक्षिणामूर्तिसंहितादौ अंआसौरित्यस्यैव प्रथमच क्रेश्वरी मंत्रसौहृतवात्। अन्यथावालाया एव त्रिपुराचक्रे

२३

रीत्व मापयेन्नातस्मान्मातृकाख्यकादशाएवात्र याप्यइत्यातानीकः प्रथमस्पष्टमुक्ता अहपुनरुद्दंकनमित्याप्यहादिपद्ये
सुवचं। परंतु न तथा सांप्रदायिकैर्व्याख्याता। तथापि कः प्राणाचको कारः। कोवाजीववाचकइत्यानिर्धारणेनत्यसेदुरुद्
रा॥७॥ शांतिनी हृदयरुमेवपर्यालापवान्स्पष्टतात्वानिबध्नाति॥ ॥ बिंदुशिखिशिरुक्तेरुद्रेश्वरसदाशिवाः शांतिः
शक्तिश्च शंभुश्चनादित्रितयबोधनी॥७॥ नादइतिजसत्वं। रुद्राख्यपदेशारितिश्रुतेः। तेनपुरुषनियतिकालराग
विद्यायुक्ता मायानां परिग्रहः। पुरुषादिकमायांतं तेजस्तत्वं महेश्वरीति ख्यंकंदसंग्रहोक्तेः। शांतिः शक्तिः शुद्धविद्या
अर्द्धचंद्रादिउन्मनांतवर्णाष्टकेनादपददेनाच्यते। नादइतिपदबोधनेयेषां ते। कुरुणेत्यनुष्टुप्॥७॥ एवं समासेनशांत्यादिरूप
स्वपदे महाविद्या। षट्त्रिंशत्तत्वानां तत्सावयवनानिधात्री॥ ॥८॥ एवमित्यस्मानंतरादिरितिश्लोकपद्धतिरीत्यर्थः
तत्राहि ओमबीजपंचकैकमात्मककं आश्च तत्स्वरूपबीजेदहेरेफश्च बीजेकारो बीजंबिंदुनादाख्यस्वरूपः॥ श्रीकंठदशाकमेण
दशास्वरएकादशसिंह त्यस सप्तत्रिंशास्यदानिरुपपादितानि नितत्वानिषट्त्रिंशत्तत्त्वानीतन्न्यस्य कमित्यर्थः। तानि त्व
था। शिवः १ शक्तिः २ सदाशिवः ३ ईश्वरः ४ शुद्धविद्या ५ माया ६ कला ७ विद्या ८ रागः ९ कालः १० नियतिः ११ पुरुषः
१२ प्रकृतिः १३ अहंकारः १४ बुद्धिः १५ मनः १६ श्रोत्रं १७ त्वक् १८ नेत्रं १९ जिह्वा २० घ्राणं २१ वाक् २२ पाणिः २३ पादः २४
पायुः २५ उपस्थः २६ शब्दः २७ स्पर्शः २८ रूपं २९ रसः ३० गंधः ३१ आकाशः ३२ वायुः ३३ तेजः ३४ आपः ३५ पृथिवी ३६
एषां स्वरूपमुत्सर्गिकमथसौभाग्यसुदधोदयेद्रष्टव्यो विस्तरभयान्नालिख्यते। तत्र शिवशक्तिशुद्धविद्यासकत
यो बिंदुशांतिः। सदाशिवादिपुरुषांतानवनादार्णाः। रागादयः ५ आकाशादयः ५ श्रोत्रादयः ५ वागादयः ५ [illegible]
नादेरर्णाः। अहंकारादित्रयंतु ककारत्रयस्य श्रीकंठतानी वाणाः। एकादशस्वरस्वरसंतवान्नीतमर्थइति विवेकनीयं यद्यपि

हकारादेः शशाद्यर्धकलवर्द्धि द्वियथार्थकलनेनोक्तं। तथापि स्वरव्यंजनभेदेन सप्तत्रिंशत्स्वभेदिनी। सप्तत्रिंशत्स्वभेदेन
षट्त्रिंशत्तत्वरूपिणी। तत्त्वातीतस्वभावा च विशेषाभाव्यलेमयोत्तिवचनबलान्तदर्थक लमवश्यंकल्पनीयं। ननु च सप्तत्रि
शद्वर्णानां सप्तत्रिंशत्सुक्रमेण शक्तिराशित्वेनवाच्यो हकारादेः कुत्र शक्तिपरित्यागस्य शक्त्यंतरस्य चापत्तेः। न च प्र
वलक्षेव्यक स्थाने कार्यकलादोषः। एकत्र शक्तिः परस्वलक्षणानिसुवर्वा तात्। न च युगपदइति विरोधः। एतद्वचनबल
देव सप्तत्रिंशत्वस्य शब्द [illegible] नावच्छेदकत्वो रीकारेणापूर्ववनस्यादोषत्वात्। केवलहकारस्यैव व्योमवाचकत्वादिना प्रमि
तत्वेन तादिरोधस्यादूरवस्थितत्वात् वनेनतुनितदयविरोधे ऽकिंचित्करत्वस्य सुखवत्वाच्च। प्रमाणप्रमितत्वाद्विशेषादापतत्तो
नेकार्थत्वस्यापि अपरिहार्यत्वादि [illegible] सर्वथाप्रामाणिकः। ननु प्रथमंत्रो विद्याया मध्य
पं वा शब्दवर्णोक्तौ न कथमिह सप्तत्रिंशत्वेन गण्यंत इति चेत्सत्यं। न पुनरत्र वर्णगतेयं संख्या कृतरवेणा कृवचनेश्रूयते
येनैवमुच्यते श्रूयमाणं संख्यामात्रं तु पदनिष्ठत्वेनाप्युपपन्नं। अर्द्धचंद्रादिवर्णाष्टकस्यैकपदत्वात्। चतुरवयवककेका
मकलाव वादस्याद्यावयवकैकवर्णत्वांगीकारेविशिष्टतिविरहात्। अत एव त्रिपुरमंत्रसमूहमूलकारणभूतमहामेरु
अर्द्धचंद्रादीनामष्टानामपि द्वंद्वरूपत्वरूपैकवर्णात्मकत्वमंगीकृत्य। नवक्षराममहामेरुरव्यंजनाक्षोडगोलकेदृत्या
दिव्यवहारस्तंत्रेषु दृश्यते। वस्तुतो ईचंद्रादेः स्थानस्वरूपादिभेदान्नैकवर्णत्वमुक्तं। कामकलावयवेषु तन्नत्वभाति वै
धर्म्यात्। अत एव मूलेपदे इत्युक्तं। शांकंपदमितिनलक्षणा हक्के इत्यर्थः। स्वरव्यंजनभेदेन सप्तत्रिंशत्समर्थः। स्वरव्यंज
नयोरभेदमपवादितुंभेदेनेत्युक्तं। अनेन एवाकृतयो रंगाभिषेकभावान्नाकासिद्धः। तथाहि। व्यंजनानामित्यादिस्वरसं
शानां तत्र ककारसकारहकारलकारादश संख्याका तुत्स्वरवाक्यकहिमोत्तरकृतिकाव्याख्यायमानश्रीकंठनामंगानि। हल्लेखा

दयं॥ क.ए.इ.ई.लं पदमितिपाठिनीयसूत्रांतर्विभक्त्यंतं पदमिति न्यायमूलकमिच्छं॥ शांकं
पदमिति ओधूमिकपरिकल्पितपदि भाषाया अन्वीमरण्यदानं। इह पदत्वं नैवयु

४१

यह कारस्तु स्वरस्पर्शो श्रूयमाणत्वकारी यश्रीकृष्णानामेवं । यद्यपि संयोगादी इति सूत्रेण प्राप्नोति तथापि । नोनस्वाप
रमसवर्ण भिन्नसूत्रेण परेषामेवायं । रेफास्तु सबिंदुकात्मकत्वात् । अनुस्वारा अपि तासामेव तत्स्वस्तु स्थितिनिनदत
स्वैः मात्रै वैदिक प्रातिशाख्यसूत्राणि भाष्यरत्नादि तत्त्वान्यनानि च जनानां स्पष्टतरं । प्रकृते तु विधान्विदापः वि
दको हि स्वात् न रोचा श्रूयमाणत्वात् स्वस्वरस्य वांगानि न पुनः कामकत्वात् । तत्रैव रंभि तिष्ठति शाख्यसूत्र
स्यात्र प्रवृत्तेः मो हि स्वरान्वमनुस्वारो या यत्र स एव स्वपूर्वस्वरोमानुस्वार इति सूत्रस्य विषयः । नहि लोक वेदयोः
कापि संहितायामनुस्वारो मत्तरं स्वरश्चारणं स्यात् । मकार नकारयोर्हि । सनो हलि झलि च परनुस्वार इत्याद्यः
मानुस्वार इत्यादि पाणिनिसूत्रेरूपलभ्यते । तस्य च यमि परे पर सवर्ण वर्णान्तरतापत्ति विधानाकष सहास्यरा
कूटपरे सद्दसादावा मलोभद्रत्या रामिन वदमात्र [illegible] जेन प्रातिशाख्य [illegible] ना नुस्वार मात्र [illegible]
वांगत्वमनुस्वारे इति सूत्रेणोक्तं । तस्य च व्यंजनमपरांगं । विरामे लुप्यत इत्यादि सामवेदी यकुल्लसूत्राद्युक्तानि सा
माविशेषणुप्रयोजकानि विस्तरस्य पादनुपयोगाच्च नेहाक्लिखितानि । न वा क्वापि प्रथमादिनां यकूटस्यानुस्वारम्
ईकारसकारपूर्वत्वेन परसवर्णादि वर्णान्तरभावात्तु वांगता पत्तिरिति वाच्यं कूटानां पाणिमेनोच्चारणेनु स्वरप
रत्वात् । भालिलोच्चारणेनु बिंदादिन वकस्यान रकूटप्रवेशात् विधानेन न हकोरादि पूर्वलाभाभावात् । वस्तुतस्तु
हल्लेत्वमेव व्यंजनत्वात् कथमन्यथा । हलोऽनन्तराः संयोग इति सूत्रोक्ता संयोगसंज्ञा हसइति सकारस्य स्यात् । त
दभावे च हकारीयाकारे संयोगगुर्विति सूत्रेण गुरुसंज्ञा न सिद्ध्येत् । इष्टा हि सा । तदेतत्सर्वं दःशास्त्र यथादि परइ

तिपिंगलसूत्रे छंदोभास्करे च पंचितमस्माभिः । तथा च । संयोगादी इति प्रातिशाख्य सूत्रेण संयुक्ताक्षरादिम व्यंजन
स्य पूर्वांगत्वविदधत्वेव वारितार्थ्यादनुस्वार इति एषस्योगार्थः । न ह्यवसाने स्वरे वा परे लोके वेदयोरनुस्वारः क्वा
पि दृश्यते । एतत्साधर्म्यं । तस्मात् स्पष्टकरणसूत्रस्य श्री विधानुस्वार एव विषय इति अवश्यं वक्तव्यं । तेन च कामं
कत्वानामेव बिंदकांगानि । नादस्तु द्वितीय तृतीय स्वर व्यंजनांग रूप एव स्वराभाव व्यतीति सिद्धिकृत् ॥ अयं वांगा
गिभावस्तु विंशत्सक्षरा गायत्री त्यादौ वेद लौकिक छंदस्सु यकृतेषिप चतुर्दशत्व षोडशत्वादि उपपत्त्यर्थमुप
युज्यते । अंगांगिनोरभेदात् । अविवक्षमात तद्भिन्न प्रधानाक्षरगणनयैव संख्यापूर्ते रावश्यकत्वादिति भाव
तदपवादाय स्वर व्यंजनभेदेनेत्युक्तं । अंगांगिनोर्भेद एव प्रकृमार्थकार्ये न पुनरभेदो विवक्षायहं स्थंगेहादि वि
द्यायां हि द्वितीय तृतीयाक्षरयोरपि सव्यंजकत्वेषा शिरक्षराणि । अर्द्धचंद्रादेरेकवर्णत्वांगीकारेऽपि तावदेकोन
चत्वारिंशत् । बिंदूनामपि नादयुमलनेनैकवर्णत्व स्वीकारे तु षड्विंशत् । शक्तानि पदानि तु तत्र चत्वारिंशत् । त्वा
मंबीजघटं । मायात्र्यं कारणबिंदुरेकः रेफ चंद्रबीजभूबीजे कोधीरा बिंदुनादौ चांच त्रयं त्रयं द्वादशश्रीकं चाद्
त्य च तदप्येपि पाद नादि तीन कथं च न समासेत्रिंशत्संपद्यते । यदुक्तं कामकलाविलासे । अज्ञ व्यंजनाबिंदुत्रय
यथापि स्वरा द्वादश । व्यंजनान्यकविंशतिर्विंदवस्त्रयः । सर्ववर्णसमष्टिरेकत्रिंशत्तत्त्वं नातदुपासके रूपपाद्यते ॥ वे
समष्टिस्वदेवभावनाकारा ॥ षड्विंशत्त्वं लामातत्वातीतावकेवला विधाना । तथापि संख्याया ऽथ भक्तानिवेशित स्व
भाव्ये तव्याष्टि समष्टि वेषेण गणितस्य पुनर्गणनं गौणं । पंचदशी षोडशीका पादकं चाकिं चांगांगिनोरभेदस्य
लोकसिद्धस्य पवादभेदेनेति कंठरवेणोक्तेः लोकासिद्धभेदानां च चंद्रादीनां वर्णानामभेदेन गणनस्य कुतोऽभाव इति

विचार्यं। मध्यपिभेदपदस्य संभेदः सिंधुसंगम इत्यादौ संगमार्थप्रसिद्धत्वादिह स्वरव्यंजनानां सर्वेषां मेलने
नेप्रथमः। सुवर्णस्तथा पिभेदपदस्य वृत्तिकृद्भिः। सामित्यनुसृष्टस्य तादृशार्थको वक्तव्यं वा किं वा यथा नाक्ष
ष्ठापरदृशार्थेः सेत्यनेन सामान्यतः पंचदशस्वरव्यक्ताक्षरकत्वमुक्त्वा तदुपपादनाय तदग्रिमग्रंथोपं वाशिष्य
ष्टा पङ्क्तिरिति विशेष्यकथनं। तथैव स्वरव्यंजनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी इत्यादिना सामान्येन सप्तत्रिंशत्
स्वाक्षरकत्वमुक्त्वा तदुपपादनाय तदग्रिमग्रंथेन व्योमबीजस्तु विद्यास्थो इत्यादिना नादबिंदुबोधनाद
त्यनेन विविधतदुपपादनामत्या विकादेन वाक्करीत्या चत्वारिंशतामुपपादनादुपक्रमोपसंहारविरोधाप
रुद्धरः। किं वा। बिंदुस्त्विशिरुच्यंतरुद्धेश्वरसदाशिवाः शांतिः शक्तिश्च शंभुश्च नादबिंदुबोधनादस्य
कास्मिन्नवश्लोके बिंदुत्रयनादत्रयशोरयोवर्णानिनादबिंदुत्रमस्य सप्तत्रिंशत्संख्यापूर्त्यर्थमुल्लेखनादत्रयस्य
तु सागरइत्यनुस्यूपक्षपातएवमूलमिति। एतेनकादिविद्यायां सप्तत्रिंशत्त्वसिद्ध्यर्थं द्वितीयतृतीयाक्षरयोः
संध्यक्षरत्वान्नानात्वसिद्धा अव्यक्ततनगणनाकृद्भिः ऋचामपास्तः। हल्लेखाद्वयपितयापत्याप्रत्युतबाधकोपाद
कथ्यात्तस्मान्नादत्रयमेलनेनैव सप्तत्रिंशत्त्वं स्पष्टमेतदाह। मगिनीहृदयएवाहल्लेखात्रयसंभूतास्तिथ्यः
स्वेस्तथाक्षरैरित्यस्मत्कृतधरतिहल्लेखपंचानामक्षराणां गणनात्। तस्मात् योगिनीहृदयसंप्रदायार्थप्रकरणं
सर्वं कादिविद्याधामेव स्वरसामिति निःपक्षपातं कृतमनन्याविदांकुर्वन्तु॥७९॥अथमंत्राक्षरैस्तददक्षरैर्वा
ओं लंसाश्च पदार्थानुद्दिश्य कादश स्वरेणनत्वानीतत्रत्वात्तेदोविधीयते। एवंविधाक्षरसमूहनाभ्यपदार्थस

त्र्यवा

मुद्रायात्मकत्वाद्विश्वंविद्यायामिन्नेद्रत्यापविधायनेनाभ्यावार्थोहि। शिवशक्तिजन्यत्वज्ञाप्यकशिवशक्त्यभेदवि
धेयको। विद्याजगदुभयोद्देश्यकएको बोधः। विश्वजन्यजनकत्वज्ञाप्यकविश्वाभेदविधेयकोविद्योद्देश्यकश्चैकः। इ
हतु विद्योद्देश्यको विश्वान्तर्गतयावत्पदार्थप्रातिस्विकवर्णकाक्षरैर्घटितत्वज्ञाप्यकविश्वाभेदविधेयकए
को विश्वोद्देश्यको ब्रह्माभेदविधेयकश्चान्योबोधइतिभेदः। तदेतत्सर्वं संधायाह। जन्यजनकयोरभेदाभावाद्वा
स्यवाचकेनापि। ब्रह्मणि जगतां जगति चविद्याऽभेदस्तुसंप्रदायार्थः॥८०॥ ब्रह्मणि जगतदृष्ट्यात्माभेदइतिशेषः
सम्यग्गुरुशिष्यपारंपर्यक्रमायातमर्यादानुसारेणदीयत इतिसंप्रदायार्थः॥८०॥ ॥अथनिगर्भार्थमाह॥ प
रमशिवेनच्छन्नातदभिन्नत्वं स्वदेशिकेहस्यात्तत्करुणातः स्वात्मन्यपितदभेदोनिगर्भार्थः॥८१॥ परमशि
वः कामकलास्वरूपानिर्णयावसरेनिरूप्यकथिनं ब्रह्मात्मत्वानिष्कलत्वाभिनरपदार्थभावः। तदितरस्य सर्व
स्यापि दुःखजनकत्वात्। द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः। इतिप्रथमकूटार्थः। तेनब्रह्मणा स्वीयस्वदेशिकेहस्याः
गुरुचरणानामभेदः। तेषां ब्रह्माभेदभावनादाढ्येनतदभेदस्यसिद्धत्वादिति द्वितीयकूटार्थः। तत्करुणातः स्वक
ताव्याभिचरितभक्तिपुरःसरदृढतरसेवासंपादितप्रसादजन्यगुरुकर्तृकरुणाकरबितकटाक्षनिरीक्षणत्वात्।
स्वस्मिन्नपिसाधकेऽपि ब्रह्माभेदः। सिद्धतीतितृतीयकूटार्थः। स्वस्यगुरुद्वाराशिवगर्भधेयेवशसंपादकत्वादेतदे
नस्यविषयः। शिवगुर्वात्मैक्यं निगर्भार्थपदवाच्यं॥८१॥ अथपरदेवतायाविद्यायाश्चैकैकराशस्यश्रीगुरोरात्मनश्चैक्यको
लिकार्थ इत्युक्ता सर्वेषां ब्रह्माभेदेन सजातीयत्वाद्विजातीयपृथक्कुलपदवाच्यत्वात्। सजातीयैकुलेपृथगभि
समरोकैः। अथपंचानामभेदः समानधर्मत्वेन सिसाधयिषितः। सचसमानोधर्मोगणरागहमक्षत्रयोगिनी

शाशिरूपिणी॥ देवी मंत्रमयी नो भिमातृकापीठरूपिणी भिति तंत्रराजोक्तगणेशादिषु ह्यात्मकता स्वः तत्तद्रूपदेवता
यां प्रथमं गणेशात्मनुपपाद्यमाना॥ माता निरुपमतेजोमस्याः स्वस्यामरीचिरूपाणां॥ आवरणदेवतानामीशी शरीराणां रूप्य
तेगुणशीति॥८२॥ तत्र सूर्यो भानीयुक्ता दिशु त्या प्रतिपादिता। नवाधिकतेजोरूपम लक्ष्मणो मरीचयः एवावरणदेवता
नाश्चिकादशोत्तरशतसंख्याको मंत्रभेदेनाम्नाऽपि प्रतिपादिता। तादृशादेवतागणेशस्य तत्र तु गुणशी माता॥८३॥
दशाद्विसमष्टिरूपाणात्र्या त्वा नक्षेन्दुरविनिवा एवं नवविधयोगानुग्रहरूपत्वमुक्तं माता॥८४॥ दशाहानिक्रियति शाकिने
यसमष्टिरूपा माता। तुद्रक्षसंकेतनप्रद्वौ। दशात्रिरः यदेश शब्दो नावनदधो मता॥ क्रियापदगता सस्या इति। गुण
विशिष्टस्य शबलब्रह्मणो व्ययरूपा एव गुणा इति व्यवकीर्यंते। आदिसादिग्रहणां नवसंख्या तस्मात् नवसंख्याक
कमनशालिलभवपरे ते ग्रहत्वे विवक्षितं। एवमेवनक्षत्रादिषु बोद्धव्यं॥८५॥ दृग्ध दिपदशकेनात करणवतु
विषयदशकेन। प्रकृतिपुरुषगुणा तत्त्वोनाना नक्षत्ररूपिणी माता॥८६॥ ज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रादिनि पंच वाकर्मेंद्रि
याणि वागादीनि पंच इति दशेंद्रियाणि। मनो बुद्धिरहंकारश्चेति चत्वारि अंतःकरणानि तद्धेषां चतुर्दशानां च तन्मात्रदयश्च
विषया दश। सत्त्वादि गुणत्रयसमष्टिरूपं सुखदुःखमोहात्मा मूलं गुणतत्त्वं एवं सप्तविंशति संख्याक तत्त्वसत्त्व
रूपत्वं मातृका॥८७॥ नक्षत्रादि राविका षष्टषष्टसमुद्र दिसंख्याक रकडबलहसप वैरिक्तं मेघितनादि आदि कराक शरू वर्णाख्या
किनी सिद्धिषड्धिघटित तनुरिति येकथ्यते योगिनीति॥८८॥ नरपतेर्याराजानः षोडश। रवयो द्वादश। काष्ठादिशा
दश। सुधाधीदिद्धस्या हदिभिः सामसमुद्राश्चत्वारः। धराधरीभूतश्चतुः समुद्रा मितादिनश्चैव समुद्र
तसंख्या प्रसिद्धेः। षोडशादि संख्या नामकराषष्ठेषु यथा संख्यमन्वयः। अकारादयः षोडश स्वराः अमृतादितद्

वतोपलक्षकाः कादिठांता द्वादश वर्णाः कालरात्र्यादीनां। डादिफांता दश डामर्यादीनां। बादिलांताः षट् बंदिन्या
दीनां। वादिसांता अश्वलारोबरदादीनां। हक्षौ द्वौ हंसवतीक्षमावत्यात्मकरूपलक्षणं। उकारादि वर्णषट्कं आदिभते
यासां आकिनीनां ता डाकिन्यादयः तेनामतोष्यसूता। डाकिनी कालरात्र्यादिशिरादेवताराकिणीति प्रका
रेण षडुत्तलग सप्तमेदोत्थिमज्जाधिपतीभिर्विशुद्ध अनाहतमणिपूर स्वाधिष्ठान मूलाधाराज्ञाचक्रा
णां तद्देवतावरणशक्ति समान संख्याकतन्तदीयदलनिविष्टानावृतसंख्याक देवीसंहतानां कर्णिकासु निवि
ष्टा सिद्धाडाकिनी राकिनी लाकिनी काकिनी साकिनी हाकिनीभिः घटिता तनुर्यस्याः सा योगिनीलक्ष्यते। यथा
त्वगधिपवन्नगसल्यासमेदास्थिमज्जाशुक्राणि धातवः तदभिष्ठानोषघटापद्माध्याधानवः सप्तदधिपती राकि
याकिनी योगिनी हृदयेषणामपिन्यासविधानात् अमृतादिसकलशक्तिदेवाधिष्ठितदलकर्णिकेति
श्रुतीति तंत्रेषु प्रसिद्धो योढान्यासे पिकाविनतंत्रेषु तस्याप्यासो दृश्यते। तथापि योगिनी हृदयेषणामवन्यासवि
धानादमृतादिशक्त्यात्मिकाशक्तिरावरणरूपायाभावेनेतत्सदृशमध्यमक्रमात्तेनैव पार्थक्याभावा
त् योगिन्यः षडेवाय दाह। विशुद्धाहृदयेनाभौ स्वाधिष्ठानेच मूलके। आज्ञायां धातुनाथाश्च न्यस्तव्या डादिदे
वताः। अमृतादियुताः सम्यक् ध्यातव्याश्च सुरेश्वरीति॥८९॥ पंचाशत्तिनीगुरुमीषैः प्राणापानौ हि पंचविंशति
जीवात्मपरमात्मनौ चेति षाष्टिरुक्तिरूपिणी॥९०॥ प्राणादिपंचकं नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयानां चानादानसमान
नावसंग्रहः। एवं द्वादशात्मकता तदात्मकतानिवेनकृपायाभानितपुनः पृथक्संख्या॥९१॥ अथ विंशायां

२६

शरीररूपिणी ॥ देवी मन्त्रमयीनो ऽभिमातृकापीठरूपिणीमिति तन्त्रराजोक्तगणेशादिषट्कात्मकतारूपः । तत्तत्परदेवता
प्रथमं गणेशात्मकत्वमुपपादयति । मातेति । मानानिरूपमतेजांस्यस्याः स्वस्या मरीचिरूपाणां ॥ आवरणदेवतानामीशा तत्तदुच्य
ते गुणेशीति ॥ ८२ ॥ नन्वत्र सूर्यभानीभूत्यादि शुल्याप्रतिपादिता नवाधिकतेजोरूपत्वलक्षणो मरीचय एवावरणदेवता
नाथैकादशोत्तरशतसंख्याकास्तंभभेदेन व्याप्य प्रतिपादिता । तादृशदेवतागणेशस्वरात्मिकाणेशी मातेति ॥ ८३ ॥
इच्छादिभिः समष्टिगुणत्रयात्मा नवग्रहरविनेत्ररूपेण नवभियोगा ग्रहरूपत्वमेतमातेति ॥ ८४ ॥ इच्छाज्ञानक्रियेति शक्तित्र
य समष्टिरूपा माता ॥ बुद्धकेसंकेतपद्धतौ । इच्छादिगुणः प्रदेशश्च ज्ञानावनं दधाम माता ॥ क्रियापदगतास्तस्या इति । गुणा
विशिष्टस्यशाबलश्रेणी । वयवरूपा एव गुणा इति व्यवक्रीयन्ते । आदित्यादिग्रहाणां नवसंख्यातत्त्वा नवसंख्याका
वमवशालित्वमेवग्रहेनेग्रहत्वविवक्षितं । एवमेवनक्षत्रादिषु बोद्धव्यं ॥ ८५ ॥ इन्द्रियदशकेन । तः करणवत्तत्कृत
विषयदशकेन ॥ ग्रहत्वतिथिरूपगुणा नक्षत्रानक्षत्ररूपिणी माता ॥ ८६ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादिनि पंच कर्मेन्द्रि
याणि वागादीनि पंच तानि दशेन्द्रियाणि । मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति तः करणचतुष्कं । शब्दादयो वचनादयश्च
विषया दश । सत्त्वादिगुणत्रयसमष्टिरूपं सुखदुःखमोहानां मूलं गुणतत्त्वं एवं सप्तविंशतिसंख्याकृता नक्षत्र
रूपत्वमानुषां ॥ ८७ ॥ नक्षत्रं तिरावकाशा षट्समुद्रादिसंख्या रकउ बवहष वैरिस्व रैवेष्टिता मिथःउ रत्नक रारहवर्णाख्या
के नामिस्वस्तिषड्घटितत्ननुरेतीयेकल्पनेयोगमिनीति ॥ ८८ ॥ नक्षत्रयोराजानः षोडशास्वयो द्वादशाः काष्ठादिशो
दशासुधाधीशादिगदयस्याः ष्टादशभिः सा हिलाता । समुद्राश्चवीरूपमाधरीभूतचतुःसमुद्रा मिस्तादीतथैव समुद्रग
तसंख्याप्रसिद्धेः । षोडशादि संख्यानामकरात्यक्षरैयथासंख्यमन्वयः । अकाराद्याः षोडशस्वराः अमृतादितद्

वतोपलक्षकाः काद्दिठान्ताद्वादशवर्णाः कालरात्र्यादीनां । डादिफान्तादशडामर्यादीनां । बादिलान्ताः षट्वंदिन्या
दीनां । वादिसान्ताश्चतारो वरदादीनां । हक्षौ हंसवतीक्षमावतोरुपलक्षणं । उकारादिवर्णषट्कं आदिभूते
यासां आकिनीनां ता डाकिन्यादयः । तेनामृताद्याव ताडाकिनीकालरात्र्यादिस्तिरावतारा किनीति प्रका
रेण षट्स्वगस्थाः समेदास्थिमज्जाधिपतीमिविशुद्ध्यनाहतमणिपूरस्वाधिष्ठानमूलाधाराज्ञाख्यका
णं तद्देवतावरणशक्तिसमानसंख्याकृतत्तदीयदलनिविष्टत्तीवर्तसंख्याकदेवीसंहतानां कर्णिकास्थानीय
षष्ठाधिडाकिनीराकिनीलाकिनीकाकिनीसाकिनीहाकिनीभिर्घटिता ननुर्यस्याः सा योगिनीसुत्वंतदृत्यश्च
यधिपत्व । गस्थास्या समेदास्थिमज्जाशुक्राणि धातवस्तावभिषजो घटाघटपाषाणधातवः सप्ततदधिपतीरप्ये
याकिनी । योगिनीहृदयेषषामपिन्यासविधानात् । अमृतादिसकलशक्तिहृदाधिष्ठितदर्ण्यकिमीरिता तै
स्तीतितंत्रेषुप्रसिद्धाषाढान्यासेपिकवितंत्रेषुतस्यान्यासोदर्शनात् तथापियोगिनीहृदयेषणामेवन्यासवि
धानादमृतादिशक्त्यातिश्रेकराक्रेरावरणरूपाया अभावे नेतत्षट्कसमस्थात्मकमात्रेवेन वपार्थक्याभावा
त् । योगिन्यः षट्वायदाह । विशुद्धौ हृदयेनाभौ स्वाधिष्ठानेच मूलके । आज्ञायां धातुनाथाश्च न्यस्तव्या डादिदे
वताः । अमृतादियुताः सम्यक् ध्यात्वा श्रीसुरेश्वरीति ॥ ८९ ॥ पंचाशिनीगृह्णमी धः प्राणापानोदिपंचशक्तिः
जीवात्मपरमात्माख्यो येषां राशिस्वरूपिणी ॥ ९० ॥ धाधादिपंचदश्यो कृकरदेवदत्तधनंजयानां व्यानोदानसमानाना
नां वसंग्रहः । एवं द्वादशात्मकत्वानुतदात्मकत्वेन तैवत्तच्छायामितन पुनः पृथक् संख्या ॥ ९१ ॥ अथ विद्यायां

२६

गणेशादिरूपत्वमुपपादयति। अकथादिकषोडशाक्षरात्मकत्वात्तीयकामराजस्वरूपो भवेः॥ षट्तिनाचपरादिकागणे
रितिविद्यापि गणेशरूपिणी॥८७॥ अकारादिषोडशाक्षरात्मकतात्तीयशक्तिकूटं कादितान्ताक्षररूपं द्वितीयं कका
मराजकूटं कादिवान्ताक्षररूपं सथकारादि सकारान्ताक्षरमयं प्राथमिकं वाग्भवकूटं। एवं दशवाक्चतुष्टयरूपत्वेन तथा
ष्टिसमष्टिभेदेन अतः शब्दगणेशत्वात् विद्या गणेशरूपा वेतालीयं छंदः॥८७॥ बिंदुत्रयनादयुतदन्त्यकूटत्र
येगृहत्वमिह॥ नक्षत्रत्वं च दशाक्षराणां व्यंजनैरपार्थक्यात्॥८८॥ बिंदुनादनिर्मुक्तेकूटमेकं बिंदुरेको नादएक
एवं षाति कूटत्रयं त्रयमित्यर्थः। तदुक्तं। बीजबिंदुध्वनीनां वा त्रिकूटेषु ग्रहो मिके ति। बिंदवश्च ध्वनयश्चेति द्वंद्वो
न रं बीजानां बिंदुध्वनयस्तेषां त्रिरूपः। तेन च बीजबिंदुध्वनीनां मातृपदेन षट् गणितानि भवंति। तेषां षण्णां
त्रिकूटेष्वर्थानंदतारकेषु त्रिषु मेलनेनेति बोधः। षष्ठ्यावा संबंधित्वमित्यर्थः। तैः षड्भिः संमेलनं गणि
तेषु कूटेषु सत्सु ग्रहाभिका विद्या भवती नियोजनार्थेन बीजपदेन हकाररेफकारसमूहमात्रं तानि वा बिं
दवश्चेत्यादि त्रिपदद्वंद्व इति व्याख्याय बीजत्रयमात्रेणावयवविश्लेषसाधनेन ग्रहत्वमुपपादयंति। तेषा
मितरांशावेक्षया संपूर्णाया विद्याया एव गणेशनक्षत्रात्मकत्वोन्याच्छत्वेन विद्यैकदेशस्यैव ग्रहत्वोपपा
दनेनैकविदेकदेशोक्वचित्संपूर्णाभ्याभिति वैरूप्यं वा यथा वयागिन्यादेश्चैनेकदेशरूपत्वमित्थं तथानुपप
दमेव वक्ष्यामः। किं च बिंदुविनिर्मुक्तस्य बीजत्वाभावाद्बीजपदेन परामृष्टोपि नोपितः। कथमन्यथा शुद्ध
बिंदुयुतमित्यादिद्वाविधमातृकान्यासानंतरं विशुद्धमातृकान्यासप्रकरणे बिंदुनिर्मोके सति केवलानाम

क्षराणां बीजत्वाभावापत्त्या बिंदुयुतन्यासेनपौनरुक्त्यापि स बिंदुकएव शुद्धन्यासः कार्य इति संप्रदायिका मु
क्ति संगच्छेत। इतिकादिसंप्रदायार्थप्रकरणे समवित्रिशदर्णा उक्ताः। तेषु दशाक्षरी कैठानां स्वस्वव्यंजनैः सह ग
णनेन दशसंख्याथ्या बाधे सत्यावश्यातिरवारोप्यंते। तेन च नक्षत्रात्मकत्वसिद्धिरित्याह। नक्षत्रत्वं चेति। तदुक्तं हृ
ल्लेखात्रयसंभूतेति विसंख्यसप्ताक्षरैः। अन्यैर्बीदशाभिर्वर्णैस्त्रिषा नक्षत्ररूपिणी ति॥८८॥ हृल्लेखाभिस्तु सप्त
स्वदन्यकूटेषु योगिनीयोगात्॥ गुरुभावात्यौ पावनिहृणां पंचाशद्रैरेकस्यात्॥८९॥ हृल्लेखात्रयं तादृहनिर्मुक्तकू
टत्रयं चेति षड्योगा तद्रवाविद्या योगिनी। तिसृणां हृल्लेखानां पूर्ववर्णैरकारैः सह गणनायां दशद्वा संख्या
का वयवशालित्वात्। आदिरूपाप्य स्याउक्ते च विद्यां तर्भूतशक्त्यो वेः शक्तेः षड्रेखा प्रसरैः। योगिनीत्वं वाचि
ध्यामाराशत्वं वास्यवाजितो रश्मि विद्यां तर्भूता यशक्तेरायभागाश्चतुःपंचाक्षररूपास्त्रय प्रसैन्ध्राकेः शक्ति
भिः स्वाप्येति द्विवः साहित्यरूपसंबंधार्थे वा ति सृभिः शक्तिभिः साहितेन षट्संख्यामापन्नैरित्यर्थः। के
चित्तु प्राक्पदे न लकारास्त्रयस्तेषामनरान्त्याधोरेनावशोषणं। तत्त्वशक्तिसाहित्यं योजनायां तेन च षट्
संख्याप्रतीतिः पंचावशिष्टैकारैरक्तिसप्तिलेजात्वीभत्सार्थ इति व्याचक्षते। तेषां मते विद्यैकदेशस्यैवयोगि
नीरूपत्वात् योगिनीत्वं च विद्याया इत्युक्ति स्वारस्यभंगापत्तिः। विद्यैकदेशो विद्यापदस्य लक्षणापत्तेः। दुद
तु चित्तो रा न्याया खलकारास्त्रयः शक्तिः सकारास्त्रय इति स्पष्टतरं हादिविद्यापक्षे एवास्य स्वारस्य
सत्यपि प्राक्पदे ल कारार्थकत्वेन किंभितन्या स्यातेन तत्प्रभातारितिवं स्वजितो रत्यसं

स्तानां मायान्तानां पार्थक्येन गणनं वर्जनीयमित्यर्थः। अर्थात्तस्मिन्निहिते लकारे मेलनेन तिथिभावः। यत्तु यथाश्रुतं व्याचख्यु-
ते। तेषां विद्यायां मायाद्वित्वस्य रूपस्याभावेन। अथ वा वागीशीनां सपादनक्षत्रद्वयात्मकत्वेन नक्षत्रत्वेनैव पूर्णविद्याया माय-
शिखांसह। एकदेशोऽपि न दृष्टो लिपिविशेषव्याननायां त्ववगुणैरित्युक्तिः॥१०॥ एवं गणेशादिषट्कस्य विद्यायां देव्या-
दसाधकत्वात्स्थितेऽपि विद्यायां देवीरूपान्तरत्वस्य वचनबलादेरिव सिद्धत्वेन तत्सम्भवः। तद्भेदस्यापि सिद्धत्वेना-
भेदेनैव हेतुना षट्कत्वं साधयति। देव्या रूपान्तरत्वेन विद्यायास्तद्भेदतः। गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिपीठगा॥
॥१०॥ अथ चक्रराजे गणेशादित्वमाह॥ रेखावद्वककोणाग्रगोष्ठटना चक्रे गणेशता॥ त्रैलोक्यमोहनाद्ये तु वह्नि-
श्चक्रे ग्रहत्वं तु॥११॥ रेखाश्चतुरस्रात्मिकास्तिस्रो वर्तुलास्तिस्रः। दलानि च तु विंशतिः कोणाः पंचचत्वारिंशत्। त्रैलो-
क्यादि। सर्वानन्दमयान्ता इति शेषः। रेखाभिस्तिसृभिरकथादिमयीभिर्मध्यत्रिकोणगाभिर्गणेशत्वं वदता चक्रै-
कदेशेन क्षपणाद्वैरूप्यं दोषः॥१२॥ वृत्तत्रयधरणीत्रयमन्वस्राणां विभज्य गणनेन नवसङ्ख्याभिर्वेदैस्तेभ्यश्चक्रैकत्वे नक्ष-
त्ररूपत्वं॥१३॥ द्वयोः पद्मयोः कर्णिकाद्दलेदा एकं वहिर्हि तत्रयं दलानि धरणीत्रयं भूगृहे रेखास्तिस्रः। मन्वस्रा-
णि। चतुर्दश कोणाः। इत्येते त्रैलोक्यमोहनसर्वसौभाग्यदायकातिरिक्ताः। वृत्तत्रयमन्वस्रवाह्यदशारे इति क-
थितं॥१३॥ स्थितिसंहृति~~सृष्टि~~चक्रे दशपञ्चदशदले भूगृहचक्रे। एवं षड्विधयोगाद्द्वीचक्रे योगिनीरूपता॥१४॥ द्वि-
दुत्रिकोणवसुकोणाः संहृतिचक्रे। दशारद्वयचतुर्दशारैश्च स्थितिचक्रं। अष्टदलषोडशदलसृष्टिचक्रमिति त्रिचक्रात्मकत्वे
चक्रसंकेते स्पष्टं। पद्मद्वयवसुदशकोणाद्वादश भूगृहत्वेनैका। अष्टाभिः कोणैर्ब्राह्म्यादियोगिनीरूपत्वं च द-

नां त्वादिवैरूप्यं॥१४॥ पंचचतुःशक्तिमनन्त्या बिन्दुवृत्तेन च भूबिम्बं॥ एवं षोडशसंख्यैर्घटनाच्चक्रस्य राशिता॥१४॥ स्वाभि-
मुखाग्रत्रिकोणानि शाक्तभवनान्युक्तानि। तानि पंच। पराङ्मुखाग्रत्रिकोणान्यनन्त्याः। तानि चत्वारि। तदुक्तं पंच-
शक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभव इति। इतरे पद्मद्वयगर्भस्थितानि तु न वह्निकोणानि द्वे पद्मे भूगृहमेकं इत्याद्य-
तेषां बिन्दुपरित्यागो दोषः॥१४॥ चक्रस्य विद्याक्षररूपत्वात्तद्भेदस्य सिद्धत्वेनैव हेतुना षड्रूपत्वं द्रष्टव्यमिति
चक्रे विद्याक्षररेखयोर्नैनासद्भेदवत्तु। देव्या रूपान्तरत्वाच्चानेन मुख्यो रूपता॥१५॥ यद्यपि मूलतन्त्रे चक्रे विद्या-
या अभेदस्तदक्षरैर्न्यत्वं ज्ञापकं एवं क्रोऽनपुनः षड्रूपताज्ञापकः। तथाप्येवं विश्वाकारा त्रिचक्ररूपा महेश्व-
री तु षड्रूपता स्वविनोदसंप्रदायः॥१५॥ एतेषां गणेशादीनां पंचाशतां मेलनेन पंचपंचाशत्संपद्यते। गणेशस्यै-
कविधत्वेनैव गणनात्। रेखाद्यष्टकोणेषु पंचपंचाशत्तिथ्याकारा गणेशत्वेन व्यवहारात्। पीठानि यद्यपि कामरूपा-
दिकाद्याः स्वेच्छाना नानेकरूपं पंचाशत्तथापि ओजापूकानामपि प्राधान्यविशेषेण पुनर्गणनायां पंचपंचाशत्। तेनैतत्पं-
चकसमष्टित्वादेव पीठत्वसिद्धिरित्याशयेन तन्त्रेषु न पृथक् पीठरूपतोक्तिरिति वा तत्राशयं इति मन्वान आह। पं-
चाशन्मातृकामुद्दिनान्यकसमेतानि पंचाशत्पीठानि पुनर्गणितान्योजापूकानि चत्वारि॥१६॥ गणपग्रहादीनां
राशिनिधिसाधितैरतु सर्वसंख्यानां॥ मेलनतः पीठानि ज्ञेयान्येतेषु पंचपंचाशत्॥१७॥ मातृकानिमितत्वमपि
भावः। यावन्त्यो मातृकास्तावन्ति पीठानीत्यर्थः। ओ ओड्यानपीठं जा जालंधरपीठं पू पूर्णगिरिपीठं का कामरूपपी-
ठं नामैकदेशेन नामग्रहणं तथैव संप्रदायात्। आदीनां नक्षत्रयोगिनीराशीनां द्वादश एकः। निधयो नव। तारकाः स-
प्तविंशतिः। सा रीतिः पाठेऽपि सकारः समस्तसंख्यायां सांकेतिकः। रेफस्तु द्विसंख्यायां। अंकानां वामतो गतिरित्युक्तेः

२८

२९

रके वसंख्यासिद्धानि। आदयः पंच त्याज्याः षट्। कादयः षाद्येन वा एतद्विनाक्षरं बिंदुः संख्यातन्मेलनेनाष्ट व इति द्विपारिभा-
षा। कृत वः षट् सूर्या द्वादश॥१७॥ अथ चक्रराजस्य विद्याक्षरजन्यत्वमुपपादयति॥ कादित्रयमादौ कारा हृदुजी तत्त्वदय-
मेव के॥ हल्लेखा त्रिकूटस्य रवज्रितयं हकाराभ्यां॥१८॥ एकारेण तमस्त्वके जातं सकाराभ्यां॥ चतुरस्राणि लकारे खंड्विक्षा-
हरणचक्रजानि॥१९॥ इच्छाज्ञानक्रियात्रयमानंदत्रयसंयुतं॥ सदाशिवासनं देवि महाबिंदुमयं परं॥ भाति अस्य काद्यम-
स्ति स्वः श्रान्कयोरूद्र्यते अन्यं नेम स्मादी कारास्तु मादनानाकूकारणानयं च ताभ्यां समुत्पन्नं तं महाबिंदुमयं सदाशि-
वासनं ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराः पादाः फलकं सदाशिवमयं एताद्दशं सर्वानंदमयं चक्रमित्यर्थः। अथवा इच्छाज्ञानक्रियास-
पाश्चतमादनाश्च त्रयं चेति द्वंद्वः त्रयशब्देन बिंदुत्रयात्मकला ईकारः। शेषं पूर्ववत्। तदेतदाह। कादित्रयादि सादि। स-
र्वसिद्धिप्रदसर्वरोगहरचक्रद्वयमपि मिलित्वा नवयोन्यात्मकं तत् बहिः स्पष्टि हल्लेखात्रिजातं। हल्लेखात्रयसंभूता त्रि-
थिसंख्या तथाक्षरैः॥ बिंदुत्रयसमुत्पन्नं नवयोन्यात्मकं प्रिये इति वचनादित्याह। तदाय मद्गलादिना। सर्वरक्षाकरस-
र्वार्थसाधकसर्वसौभाग्यदायकाख्यं स्थितिचक्रं जितमंत्रि स्पष्टिः शक्तिभिर्जन्यसिरनलेन्द्रयचित्ते॥ हकारद्वयेनैका-
दशाक्षरेण रसमुत्पन्नानुद्भवं मंडलत्रयमुक्तं तु चक्रत्रान्यमनत्वात्मकं। [illegible] व्यामबीजत्रमेणेवेति दशारद्वयं मन्वस्रं च
तिनिगद्य व्योमबीजोत्पन्नं वचयमिति विग्रहः। बीजपदेनेकारः तस्य ब्रह्मांडादिकटाहांतं प्रति बीजभूतत्वात्। यदेका-
दशमात्राधारं बीजं कोणत्रयात्मकमिति प्रयोगात्। हादिपक्षे तु नकोष्यत्र कूटः॥२०॥ तदेतदाह। तत्र रेफसादिनेका-
रेणा चैतत्त्वं तेना। तत्स्वरचक्रे इति। सर्वसंक्षोभणं सर्वाशापूरके इत्यर्थः। उक्तं च। सरोरुहद्वयं शाके रिति। शाके सकाराभ्यां
ऋषीणि मे इति वचनं। जन्यजनकयोः समसंख्याकत्वं सान्तिसंभवे युक्तत्वात्। अत एव तोहि हल्लेखात्रयस्थ कल्पोकाव

२९

उत्तरमयुतोरतिविशेषणस्य सार्थक्यं। पंचदशस्वरेषु बिंदुनादत्रयस्यैकारैः सह मेलनेन पति हल्लेखं हकाररेफईकाराख्येति त्र-
यमेवेति नांत्रिकेण नवाक्षरसमष्टेनंतरयोन्यात्मकस्य चक्रद्वयस्य संभवात्। बिंदुशब्दस्य बिंदुत्रयमन्यंत समष्टिपरत्वात्
स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वेन व्याख्यायां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टं। चतुरस्राणि त्रैलोक्यमोहनचक्रं। उभयत्र बहुवचनं त्रित्वे॥१९॥॥
एतत्त्रितयाभिन्नः स्वगुरुस्तदभेदज्ञानवान् आद्यात्॥ तेन गणेशादिमयत्वं द्वयावरणं तथा रूपं॥२०॥ एतेषां दे-
ताविद्याचक्राणां त्रितयेनाभिन्नत्वेन गणेशादिस्वरूपः श्रीगुरुस्तत्प्रसादेन स्वयं साधकोपि। तदुक्तं देव्यादेहोयथा
प्रोक्तो गुरुदेहस्तथैव च। तत्प्रसादाच्छिष्योपि तद्रूपः सन्प्रकाशत इति देवीदेहे मंत्रनयवामकल्पसूत्रम्
चयकं वकरवेन यदिह द्वयर्थः॥२१॥ ननु गणेशाद्यात्मकत्वमाप्यकः पंचाभेदः कथमुपपद्यते। गणपदस्य समु-
दायार्थकस्य सामुदायिकापेक्षत्वेन समुदायिनां देवताक्षररेखाणां भेदे तद्भेदस्यावश्यकत्वात्। नक्षत्रतादेरपि सं-
ख्यामात्रस्यानुगमकत्वेपि संख्यावतां विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदस्य संख्यावतामतत्त्वेनाभिन्नाभिन्नत्वात्। तेन च
नेकस्यापि धर्मस्याभेदमाप्यनेतत्कथं तद्वाप्यकाभेदः साध्य इति चेत्। मैवं। वचनबलादेव समुदायिनां संख्या-
तीनां भेदस्यासिद्धत्वात्। उपक्रमादिभिस्तन्मीनतात्पर्यकस्य शब्दस्य प्रत्यक्षादिना दिवल्प्रमाणेभ्योपि बलवत्त्वा-
च्चं दग्धदेशिकवेभेमादावन्यत्रचोपानपदे वहुतरं साधितत्वात्। किं च वाक्यस्य समानजातीयाश्रितत्वात् तिरूपस्व-
व्यापकसंख्या तिरह सहमेतत्स्वरूपं संख्यामात्रत्वमप्यभेदसाधकमेव। बाधकाभावात्। खपदानि नवादि-
संख्यापरत्वानि तेनाथ वेदेवतास्वरूपाणि ज्ञानवद्धख्यामात्रायतात्। देवतास्वरूपवदिसा दृश्यन्तं पृथक् पृथक्

प्रयोगाः। अत एवैकत्वसंरब्धा मात्राश्रयत्वाद्दशकारादिकलादिगीश्वराणामभेदादीधितिकृन्तः संमनः। इद्वानुमानमा
गामसहितमेव श्रमाणां वृषभमालदादर्शसुपादनाय। तेन न घटत्वपटत्वादिभेदाभावात्। तदुक्तं सर्वमभिसंधाम
पहराति। इत्थं माता विद्या चक्रं स्वगुरुः स्वयं चेति पंचानामप्यभेदभावो मंत्रस्य कौलिकार्थोयं॥१०१॥ स्वहृद्या गु
रुक्रमशान्तिसर्वरहस्यार्थमाह॥ ॥ द्वादशषोडशदशभिस्तपनशशिकृशानुदहनकल्पितकर्णिः। पंचाशद्वर्णै
रभिन्नदेहा कुलकुंडलिनी॥१०२॥ बिसतन्तुतनीयसी तडिदाभा मूलाधारस्थशृंगाटान्तः॥ भित्वा मूलहृदाज्ञागतवह्निरवीन्दुमं
डलवितत्य॥१०३॥ सूर्यस्य कलास्तपिन्यादिद्वादश ककारादिभिर्द्वादशाक्षरैरनुलोम्येन भकारादिडान्तैः प्रातिलोम्येन द्वा
दशभिश्च युक्ताः॥१०२॥ चन्द्रस्य कलाः षोडशामृतादयः षोडशस्वरैर्युक्ताः। अग्नेः कला दश धूम्रार्चिरादयो यकारादिद
शवर्णैर्युक्ताः। एवं पंचाशद्भिरक्षरैरभिन्ना कुलकुंडलिनी॥१०२॥ बिसतन्तुतनीयसी तडित्कोटिप्रभा मूलाधारस्य कर्णि
कायां विद्यमाना शृंगाटत्रिकोणादुपरि सार्धत्रिवलयाकारेणाधोमुखी समुपविष्टा योगमर्यादया योगिभिरूर्ध्वमुख
तया भाव्यते। सा मूलाधारानाहताज्ञाचक्रेषु विद्यमानानि वह्निसूर्यसोममण्डलानि भिनत्ति॥१०३॥ व्योममणिविष्ठरि
मंडलमध्ये त्वकुलेन संगम्य। अनन्तरं गगनमार्गेण वहन्ती सुधापूरं॥१०४॥ द्वादशान्तललाटोर्ध्वकपालोर्ध्वबि
न्दुमंडलस्थाधोमुख सानंदा॥ अंगुलोर्ध्वशिरोदेशोपरि व्योमप्रवाभेदभिन्नमात्रकोलक्षणे व्योमनि विद्यमानस्य बिंदुमंडलस्याधोमुख
सानंदा॥ ... ब्रह्मरंध्रादिषु डाकिन्यादिमंडलान्याक्र
सहस्रारकर्णिकारूपस्य मध्ये स्थितमकुंडलिन्या संगम्य ततो मृतपूरं स्रावयित्वा डाकिन्यादिमंडलान्याक्रम्य परात्परस्य स्वस्थानं सुखं स्वपिति। सर्वे नेतयोगिना
वर्मेती स्वयमपि तस्मान्नेतत् घोभूत्वा पुनस्तेनैव सुषुम्नामार्गेण परावृत्य स्वस्थानं सुखं स्वपिति

स्त्रा

मनुभवगम्यं। योगज्ञास्वमर्यादाज्ञानमात्रवर्तां तु परोक्षज्ञानगोचरो गुरुमुखादेवाविविच्य बोद्धव्य इति नेह विविच्य
ते॥१०४॥ साक्षाद्विद्यैवैषा न ततो भिन्ना जगन्माता। अस्याः स्वात्मत्वेन श्रीविद्यापारहस्यार्थः॥१०५॥ इदमपि कुंडलि
न्या मातुर्विद्यायाः स्वस्य चाभेददर्शनरहस्यरूपोऽप्रकाशार्थ इत्यर्थः॥१०५॥ अथ महत्तत्त्वार्थमाह॥ कामीश्वरगम्यत
त्त्वातीतमहत्तरेणुतरे व्योमाप्युपरिस्थितिमाति किंवा भिन्नेविदानंदे॥१०६॥ ब्रह्मणि परे नियोज्यः स्वात्मा तदभेद
संधाने॥ एष महत्तत्त्वार्थः श्रीविद्यायाः शिवेनोक्तः॥१०७॥ वागगम्यत्वाद्देशाद्यनवच्छेदकाभाववत्त्वात्। इन्द्रियागम्यत्वाद्घ्रा
णाद्दिषड्विधप्रत्यक्षाविषयो यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः। नन
सर्वथाज्ञानाविषयस्यालीकत्वापत्तिः। शब्दलक्षणया गम्यत्वात्। शब्दप्रत्यक्षविषयत्वाभावात्। तत्त्वातीते शब्दादिच्छिन्नं
तथा ज्ञातृत्वात् त्रिकोणे। महत्तरे महतो महीयसि अणुतरे अणोरणीयसि। आकाशादिजनकत्वात्। महत्त्वमु
पचर्यते। स्थूलत्वदृष्ट्याविषयत्वात्। अणुत्वमपि तथा। न पुनः परिमाणविशेषः। तत्र तदभावात्। अत एवाणोरणी
यान्महतो महीयानिति श्रुतिरपि न विरोधेन संगच्छते। व्योमाद्युपलक्षणादुपरिस्थितिमाति उपासनाकल्पितस्था
नाविशेषेणोपलक्षिते विश्वाभिन्नपारमार्थिकत्वात्। चित्तिस्वप्रकाशे आनंदे सुखैकरूपे परे ब्रह्मणि स्वात्मनियोजः
तेन सह भेदस्य स्वाज्ञानवशात् अलब्धप्रायस्य संप्राप्तेः। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः॥ सकलतत्त्वमूलभूतत्वात्
अयं महातत्त्वार्थ इत्युच्यते॥१०७॥ अथ नामार्थं शब्दरूपार्थं चाह॥ ॥ तत्तद्वर्णाश्रित इत्थं तत्तद्वर्णस्वरूपे यो॥ इति तु श्री
विद्याया नामार्थः शब्दरूपार्थः॥१०८॥ तत्तद्वर्णशब्देन ककारादयोऽष्टपंचाशद्वर्णाः। समस्तविद्यावर्णाः पंचदशवर्णा वा

गृह्यन्ते। तेषां च सर्वेषां ब्रह्मवाचकत्वेन सह सशीर्षपुरुष इत्यादिवत् सामानाधिकरण्येनान्वये सिद्धे हिरण्यवं
ती परः शतं सपुरुषेषु सुप्यमानोप्यस्तीति को सामानवत्वेन भवती परं इत्यस्य लट् परशतिं व्याख्यानात्। अस्तीति
शेषपूरणेन वाक्यार्थो वर्णनीयः। एवं सति नामार्थस्त्रिविधः संपद्यते। अष्टपंचाशन्नामकः सप्तत्रिंशन्नामक एक
चत्वारिंशन्नामकश्चेति। अत्र पक्षत्रयेपि पुनरुक्तानाम कारककारादीनामन्यतमस्य ब्रह्मवाचकत्वादन्येषां वैयर्थ्यमपि प
रिहार्यम्। अकारो ब्रह्म विष्णुरीशः कमठोथांगचोरणः इत्यादिरीत्या विश्वप्रकाशकोशेन नेदृशानां अनेकार्थत्वाद् क
तोके स्वेषु योग्यनामनुसन्धान्यार्थवर्णनेन कार्यम्। श्रान्तकुलोपि पथ्यं वदितव्यमिति न्यायादेना दृशं रूपेष्वपुनरुक्त
नाम्नि दोषः। एवं च सर्वेषामक्षराणां तत्तद्वाचकत्वेन रूढ्याद्वायक्षरं सोर्लोपस्यावश्यकत्वेन प्रातिपदिकमात्रं वशेषा
दोपासकजनेषु प्रसिद्धत्वाद्वा संभाव्यत्वाद्वा पदरूपाकृतिरूपत्वाद्वा नामार्थत्वं संज्ञा। नामधेयं च नाम चेति कोशात्
तावत्प्राप्य अथर्वणगोपथब्राह्मणे। ओंकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नाम आख्यातं इ
त्येवमाद्ययमत्तथापि सत्वप्रधानानि नामानीति यास्कप्रयोगात् नामपदेनापि प्रातिपादिकाभिधानसंभवात्।
अव्ययगणे नामप्रकारस्य संभाव्यकोधापगमकृत्स्न इति कोशोक्तेः। आमापकस्तत्रिन्नामनः नकारेणात्र
समासेन नञ्जातेन नलोपो न जइत्यादेर्नाभ पतिर्नास्तिक इत्यादिवत्। पारपक्षणतोविरसत्वाभावइत्यर्थात्
तत्तद्वर्णस्वरूपायमित्यत्रापि पूर्ववत्पक्षत्रयं। ननु ककारादिस्वरूपत्वेन नामत्वं कुतः प्रसिद्धं। तथा च नसक
कारस्यार्थः। शब्दस्य स्वरूपेणान्वयभावात्। नहि घटमानयेत्यादौ घटशब्दस्यानयनक्रियान्वयः। अतएव
नशब्द

नशब्दार्थयोरभेदपक्षोपि युक्तः। वह्न्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहापत्तेश्चेति चेन्न। शब्दस्य स्वरूपेपि शक्तेः सत्ववादि
कादावुक्तत्वात्। उक्तं च भर्तृहरिणा। ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते
इति। अतएव शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिरिति शाब्दिकैनाद्रियमाणमत्र विस्तरः। इत्थं च ककारादिवर्णकल्पेत्यादिमं
त्रार्थः। अत्र च शब्दस्वरूपस्य वाच्यत्वेन वर्णनाच्छब्दरूपायेयमिति अभिधीयते ॥७८॥ अथ नामैकदेशार्थमा
ह ॥ कल्याण्यैकोक्षर्यावीशाद्याः पिनलिताखण्डनामत्रिशती वाच्यार्थस्तत्तदक्षरस्यात्पाद ॥१०९॥ नामैक
देशो नामग्रहणस्य लोकसिद्धत्वात् भामा भामस्थिति न्यायः प्रोक्तो नामैकदेशार्थः ॥११०॥ अत्र हि ककाररूपा कल्याणी इ
त्यादिनाम च दशाक्षर्याः एकैकं नामाक्षरमादिमन्त्रशब्दवाच्यानामानि प्रत्यक्षरं विंशतिरूपाणि तानि च त्रीणि शतानि
भवन्ति। तानि मन्त्राक्षराणां मन्त्रप्रकाशनार्थं विहितानि। तथा च ककारस्य ककाररूपा कल्याणी कल्याणगुणशालि
नीत्यादयो विंशतिरर्थाः। एवमेकाक्षरादीनामपि पार्थक्येन विंशतिरर्थाः ॥१११॥ ते पुनः सर्वेषु प्रसिद्धेषु कोशव्याक
रणादिरीत्या शक्तेरसंभवात् तद्वत्वादेवकल्पनस्यार्थापत्तिशरणत्वात् अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेश्च नामैक
देशो नामग्रहणन्यायेन परिक्षिप्य तेषां नाम्नामेकदेशा एव ककारादय इति कल्प्यते। अतएवाचार्यभिः गवसादेः
शिवः शक्तिः कामः इत्यादीनामुद्धृतवर्णानां नामावयवत्वं स्पष्टमुक्तं। अजन्ते तेवर्णास्ततव्रजनतिनामा वयवतामि
ति सोदर्यलहर्याम्। अस्ति हि नामैकदेशो नामग्रहणं भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामा। गुरुर्लघुर्गलौ वेत्यादौ
अनुष्टुप्त्रिष्टुब्गायत्र्यो यत्ज्ञीथोपांतं गायत्रीषु जगद्बाधीयरं थं नरेहा शादिशितिवक्त्र। हृष्टुपिज्ञायेगी बाधो पाते

प्रति

१०२०

३२

तीषु बोधीयते रेहारादिरित्या द्विप्रयोगाः सामवेदिनां फुल्लसत्रेऽवबकुलमुपलक्ष्यंते। तन्त्र चक्रकारादिनाम्ना मू
नेत्यालकारुस्याप्यनंता पंकलेषा सेऽयंनिमयमः। एतएव वाचानाम्यशुना। तेषु च प्रसस्तरं प्रथमनाम्नां नामार्थरा
द्रूपाभ्यापीनरूत्या द्विहेको नावंशतिरर्थाविवाक्षिलाः। तथा च नामैकदेशार्थेष्वेकोनविंशतिविधः संपन्नः।
अत्र च पंचदशसंख्यासु प्रथमनाम्ना निपातस्त्याद्वितीयनामान्तु द्वंद्विकितानाप्रथमनाम्नां पूर्वतः सार्धवर्णनेन नै
लब्धत्वात्॥११०॥ एतेषु चावंशतिसंख्याकेष्वर्थेषु ककारस्य ककाररूपेऽसर्वं वर्णानदशा यामेकारस्यैकाररूपे
तीकारस्यैकाररूपिणी त्वे चार्थानिर्णनीय इति न नियमः। ककाररूपेऽकाष्टरीईक्षिता अर्थप्रदायिनी सप्पार्थस्य सुव
र्णत्वात्। एवं चाष्टपंचदशाक्षराणि बिलिख्य तस्यक्षरद्वारासिधिरा। सा कामदेवापरस्य रहननेवरमाक्षरे संख्या
नव्यघते॥ ॥नामैवाह॥ ॥ तिथिमितबिंदुगणोत्तर गजरस गिरिदस्तरामसंख्याकाः। अर्थाभवंति योगाः नाम्नो ना
मैकदेशस्य॥१११॥ नाम्नो नामार्थेषु तृतीयपक्षस्यैकस्य नामैकदेशार्थस्यैकोनविंशतिविधस्य च योगाः कुरुकील
त्यागुणनानंततितिथिंच वदराससंख्याया मितमीसंमितायो बिंदुगणस्तस्योत्तरं येगजादयः। गजाअष्टौ। रसाःषट्
गिरयः सप्तदशैव हि। रामास्त्रयः। अंकानां वामतोगतिरिति न्यायाद्दीपं वदशा बिंदून्विलिख्यतद्वामगजा
न्विलिखेत्। वामगतौ वा भुभागस्यैवोत्तरत्वात्। अथवा। बिंदुगणउत्तरोभागस्तु गजादयइति विग्रहः। गजादी
न्वाम गत्या विलिख्य जातस्याकसमहस्यान्तरत्र दक्षिणगसेव बिंदवोलेख्या इत्यर्थः। फलतो न विवादः। एवं चरा
तत्रयोत्तरसमविंशतिसंख्याकप्रकारानिषण्मध्यानि अष्टावर्त्यानि च रत्रिंशासुक्तार्थप्रसेदाभवंति। अंकनापि

३२

२२७६८०……………एतदंकप्रकारस्तु वरमांकमारभ्य पूर्वपूर्वांकादश दशगुणिता इति वररुचिभाष्यमतन्नामानि च
लीलावत्यां। एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः। अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् जल
धिश्चांत्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञा इति। एतद्ग्रन्थं कविस्तारस्तु कंदःको नुभेदमध्यायेऽग्रपदीकोऽस्माभिः
धियाऽऽतंसमध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः … । अवयवार्थः शाक्तिसम्प्रदायार्थश्च। तत्रावयवार्थो नाम दशोत्पादिवर्णपर्याणां वर्णनं तदाह॥ श्रीकामराज व्या
॥ अथ श्रीकामार्थो द्विविधः। अवयवार्थः शाक्तिसमूहार्थश्च … प्रतिपाद्यो वाकेन तामध्यापादयश्चात्॥११२॥ अत्र विद्याया वाक्कूटेनओंकवाक्कंठ
कि कूटस्वमवशो विग्रहामास्तु॥ प्रतिपाद्यो वाकेन तामध्या … कामराजकूटेन कंठाधः कटिपर्यंतविग्रहः। शाक्तिकू
माभिव्याप्यार्थाक्लिरीटमारभ्यावयववशोवविग्रहः प्रतिपाद्यः। कामराजकूटेन कंठाधः कटिपर्यंतविग्रहः। शाक्तिकू
टेनकटयधः पादाग्रांतोविग्रहः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। अतएव वायवाद्यैकमाससेदाववक्ष्यमाणे सहस्रनामसु श्रीम
टेनकट्यधः पादाग्रांतोविग्रहः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः … कंठाधः कटिपर्यंतमध्यकूटस्वरूपिणी॥ शाक्तिकूटैकतापन्नकट्यधोभाग
दा। अभवकूटैकस्वरूपमुखपंकजा॥ कंठाधः कटिपर्यंतमध्यकूटस्वरूपिणी॥ शाक्तिकूटैकतापन्नकट्यधोभाग
धारिणी। मूलमंत्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेवरेति॥११२॥ शाक्तिसमूहार्थमाह॥ एवंधाष्टरसोमाधवलक्ष्मी
रूपावस्थोऽरेफोत्तवर्णषट्कस्याभोनरक्रमशोविजानीयात्॥११३॥ अत्र हकाररेफयो विभज्यगणनेनादूर्ध्व
सादिविद्याभेदविशेषेषु नथैवपाठात्। एताः सकलाश्रपिकामकलाएव न ततोन्याः॥ सामानाधिकरण
ण्यादीकारत्वास मथोस्या॥११४॥ एताब्रह्मादयः षट्। यद्यपि ब्रह्मादीनां स्त्रीत्वेन तद्वाचकशब्दसुमांस्त्रियेत्वे
कत्वेषुनाएतद्दत्सवसाभावानथापि ब्रह्मत्वविशिष्टरूपमहेश्वराणां स्त्रीरूपतायाभावाधिप्रकरणे कथितायाः स्म
रणायेवमुक्तिः। सामानाधिकरण्यात् एकाविभक्तिकरूपात्॥ प्रत्यक्षरं विद्यमानानां सुरनां तुल्ये

३३

पः॥ वास्य संहितायामविवक्षणादीकारेण सह न संधिः॥११४॥ अथ मेव कूटयोरपि परयोरर्थः परं तु तार्तीये द्वितीय
ककार हकार सकारैतः पूर्ववत्॥११५॥ अत्र भिन्नयोः शरयोः शाक्तेर्विभावत्वात्॥ वामेव्यादिक शक्तिमयत्वात् रेफस्य श-
क्त्यर्थः॥११६॥ प्रथमकूटस्य यावानर्थस्तावानेव द्वितीयतृतीयकूटयोः। द्वितीयकूटमध्ये हकारः परं तु तृतीयकूट
स्य प्रथमभागे [illegible] तस्य तत्र चतुर्थलोपि सजातीययोर्मध्ये द्वितीयत्वाज्जन्यो शक्तिः। तेन तयोरप्यपि कूट
योः शान्तिस्विकं रेफान्तवर्णाः पूर्ववत् संपद्य तद्भ्रमेन तेषां मुक्तरीत्यैवार्थवर्णनं॥११८॥ अत्र प्रसंह्ररमेकैकमेकत्र शक्तिः
तेन शक्तानामक्षराणामर्थः शाक्तार्थः। स्वाभेण्यः। अथ वा शक्तानामुपासकानामर्थः प्रयोजनं। अथवा शक्तिसमू
हः प्रतिपाद्यतया तत्र धा निर्वचनं॥ भावार्थेन सह पौनरुक्त्यपरिहारस्तु पूर्ववदेव कृतः॥११९॥ अथ सामरस्यार्थ
माह॥ कहयोर्लसयोरभेदी विवक्षा शक्तिशिवयोरुभयोः शक्तिः। उभयोः समरसभावो [illegible] परब्रह्म॥११९॥
[illegible] शिवः शक्तिश्चेति प्रत्येककूटार्थः॥ शिवशक्तिसामरस्यादिप्रायाय एष सामरस्यार्थः॥ कादिविद्यायां हि
काराक्षयोर्हकारो शिवो। तेषां शक्तिः एवं लकारास्त्रयः सकारो शिवो। तेषां शक्तिः। अत एव मन्मथबीजे ककारल-
कारयोर्योगः। पराप्रासादे हकारसकारयोः शिवयोरुभयोर्द्वितीयतृतीययोरक्षरयोः लं बीजस्योपभय साम
रस्यात्मकं परं ब्रह्म [illegible] मा भूत् तुर्यस्वरबिंदुभिः क्रमेण प्रकाशय। सामरस्यता [illegible] सर्वस्य ब्रह्मैकरूप
स्यपंचचत्वारिंशत् [illegible] तमश्लोक [illegible] स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात्॥१२०॥ शिवः शक्तिश्च [illegible] ब्रह्मैवे
ति प्रतिकूटमर्थः। तदुक्तं [illegible] कत्रयं हद्वयं चैव शैवो भागः प्रकीर्तितः। शेषाणि शाक्तान्यक्षराणि ईकार [illegible]

३३

या [illegible]॥१२०॥ अथ समस्तार्थमाह॥ कनदीप्ताविति धातोः कप्रकाशकं लंकारार्थः॥ अध्ययनार्थकात् इङ्‌स्मा
देकारस्तदीयकरणार्थः॥१२१॥ वर्णाद्यमेलनतः प्रकाशिकाबुद्धिरित्यर्थः॥ ईश्वाप्ताविति धातोस्तस्मादासित्तु
मवर्णार्थः॥१२२॥ तस्य लहर्याधिक्यं तत्र निर्माणलकारार्थः॥ कन्यते प्रकाश्यते नेनेति कंप्रकाशकं। बहुलका
न लोप ओणादिकोयमंत्ता द्रुहतिङ्मस्यार्थः। इङ् अध्ययन इति धातुः। अधिपूर्वोपि प्रकृते [illegible] नादिमो कः
अत एवेङ् क्विप्विति [illegible] पिगुणः। विचृ काकार्ये। अधीयते नेनेति अध्ययनकरणं बुद्धिः॥१२१॥ अनयोः
कर्मधारयः असंधिरार्षः। ततः ईकारणाम्बष्ठीतत्पुरुषः। लहरीत्यत्राकारलोपः। माङ्‌ मान इति धातोः क्विप
तल्लोपे [illegible] लिपादिकाल्लत्वे बहुलमिष्टवचोनाति [illegible] लोपपदमा इति सिध्यति प्रकाशकत्वं सप्त
लं। तथा च सूक्ष्म [illegible] तिव्यापनाधिक्यं प्रथमकूटार्थः। हन हिंसायां [illegible] करणत्वात्
॥१२३॥ संभोगसाधनं धनमुपभोगात्मनः सुनोते [illegible] नात्रधातोरिच्छाविषयोगेनादिः कः॥१२३॥
एषां गमनं प्रापणमोहाङ्‌ गत्यर्थधातुजन्यं ह॥ तस्यातिशये लहरीत्यत्र [illegible] सवर्णदीर्घः॥१२३॥ ईकारस्तस्या
र्थः कीर्तिः सर्वास्मद्दृष्टा [illegible] ईशाविति धातोर्निमितमनयोर्मकारार्थः॥१२४॥ [illegible]
[illegible] नातिननातीत्यादीनामनुनासिकलोपा [illegible] नलोपः॥१२५॥ [illegible]
[illegible] धातोः करणार्थे [illegible] इति रूपं [illegible] इति वा॥ संद्वं [illegible] तदिति कं। [illegible]
[illegible]॥१२४॥ हसकानां द्वंद्व ततो हकारेण [illegible] तत्पुरुषः। ततो लहरीपदेन तत्पुरुषः॥१२५॥
[illegible] ईकारेण [illegible] द्वंद्वस्ततो मकारेण तत्पुरुषः। तथा च शर्म धन [illegible] कीर्त्यनिर्माणादि

तीयकूटार्थः॥१२४॥ तदेवानुवदति। कामभवकूटस्यार्थः सूक्ष्ममतिव्यापनाधिकम्॥ शौर्यधनश्रीयशःसोमाधिक्यं च
मरालार्थः॥१२५॥ तस्य पुष्टिं एनेन सम्यक् कलयति सकलात् हरेत् ईकारः स्यात्॥ निखिलजगत्स्रष्टुः हरेः श्रीसंभूतस्तस्यापि वर्ण
स्य॥१२६॥ इकारः प्रश्लिष्टः स्रष्टा स्वनिरूपणं दर्शितं क्रमः॥ यद्वाहादिरेव हहरप्रकाशलेनेनमातास्त्री॥१२७॥ सक
लेनेन पदेन ककारे कर्मधारयः कार्यः। तस्याविरोध्याभासः स्यात् तदर्थः संविदार्थो वा॥१२८॥ कूटद्वयस्य ह्रदं
एनेनामणिसम्यक्कलयतीति सकलमकारलोपः हरतीति॥१२९॥ हृद्दिशा वा विनिधानो वीदी। सिनोमस्त्रष्टि स्वि
तिस्वा॥ हकारेकारयोः कर्मधारयः यणि कृते कीस्त्र्यादिपंचकर्मकर्तृत्वोपलक्षणविश्वमार्थः। यद्वाहरात सु
र्वविपर्यय करोतीति हरः क्विप् तुगागमश्चास्य स्यान्निमित्तत्वकृतत्वेन तु क्षान्तः देहरकाशतत्प्रकाशानुरति कु
॥१२८॥ ह्रीकारोऽनपरस्य मकारेण कर्मधारयः। यद्यपि कूटत्रयेऽपि मकारो नास्त्येव॥१२८॥ अनुस्वारस्यैव तन्त्रे
इह तत्वात्। तथापि मकारस्यैव लक्षणवशादनुस्वार इति कूटद्वये सूचितो वरमकूटेऽनुस्वार एवावशिष्यत इति
तत्र बुद्धिशौर्यधनश्रीयशःसोमाधिक्यकर्तेति निखिलजगत्स्रष्ट्रादिकर्तृ देहरा कोशवर्तनादरूपं चिद्रू
पं ब्रह्मेति मन्त्रार्थः सिद्धः॥१२९॥ अयं चार्थो विहितसंज्ञापाशाक्विप्रत्ययोजनाद्वयपदयोगवाड्मभीप्स्
कारे विस्तरेण निरूपितमिह संक्षिप्योक्तः। तत्र कैश्चित्कैश्चित् व्याकरणविरोधः प्रतीयते। सत्वमन्त्रस्य मन्त्रार्थ
स्य च ऋषिप्रोक्तत्वेन प्रामाणिकत्वेऽपि योगदर्शना वैय्याकरणाश्च तु केरतदनुसारेणैव व्याकरणलक्षणानां
कल्प्यत्वात् सन्देहाय॥ तत्प्रकारमेव पदर्शयति धातोर्वहुदर्थत्वात् बहुलग्रहणात् पृषोदरत्वात् आकृतिगणपा
ठेन कादिगुणादुणादिकल्पनतः॥१२९॥ छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वावशादमुष्य मनोः॥ सिद्धिं क
ले नु

धिनेर्थे भिन्नेव्याकरणशासनानुमतिः॥१२०॥ कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्येवकारेण तन्नुकरणे तक्षद्रुहात्रार्थ
निर्देशवलात् सत्तार्थनिर्देशस्योपलक्षणमात्रत्वेन धातूनामनेकार्थाः। तत्र सत्तेरेतत् कर्मवाचकत्वेऽपि उपयोगार्थ
कत्वमविरुद्धं॥ अत एव कथाधिपर्वेतालके वल्गयोगासंभवेऽपि इष्ट किं कटीगता विश्यत्र प्राश्लिष्ट ईकार एवं तदर्थ
काभावष्यति। गत्यर्थानां सर्वेषामपि ज्ञानार्थकत्वात्। बहुलमिति क-ट-चिह्य वृत्तिः क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा
क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ बहुलपदोक्तेः तेन लहरीसत्वाकारलोपादेः
प्रसिद्धः। रेंडइत्यादि सिद्धार्थमाडिताप्यभं ताउस्यादित्यपि सिद्धा॥ गत्यंतरमप्याह। पृषोदरत्वादिति। पृषोदरा
दीनि यथोपदिष्टं। पृषोदरादयः शिष्टाद्यैव विशिष्टैः प्रयुज्यन्ते। तथैव साधवो न तत्र लक्षणान्तरमपेक्ष्यमिति नैव स
ति स्वर्णांतरे पिलक्षितिप्रयोगापत्तिः पृषोदरशब्दवदिति वाच्यं। अत्रैव साधुरिति नियमस्वीकारात्॥ अत एव ग
मत्वात् स्वर्णांतरे प्रयुज्यते। अत एव च विष्णुसहस्रनामभाष्ये न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ इत्यत्र पृषोदरादित्वात् साधुरि
त्युक्तं। शंकरभगवत्पादैः। गणपाठाभावेऽप्याह। आकृतीति। पुधातोरुणादिर्यश्यादर्शनोदाहां स्त्रैति। संज्ञासु धातुरू
पाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ इति वचनात् हलोपाधीडिकल्पने संप्रः।
॥१२९॥ छन्दस समाधानं तु निरंकुशमित्याह। छंदसीति। समस्तार्थपदनिरुक्तिपूर्वकमुपसंहरति। कृतरस
मासयोगात् समस्तपुरुषार्थसाधनं लोके॥ संक्षेपात् सारेण श्रीविद्यायाः समस्तार्थः॥१३१॥ समस्तपदस्या
र्थ इति वा समस्ताः सकलार्थाः पुरुषार्थाः यस्मिन्निति वा। समस्तः संक्षिप्तोऽर्थ इति वा निरुक्तेः॥१३२॥ सगुणार्थमा
ह। कादिविधिरेकारादि हरिरकारादि ईशाद्यार्थमीड्यं पदं॥ द्विस्वरमध्यगतस्य डकारस्य लकारादेशः॥१३३॥ तेन मर्दत

३५

मत्वंसूचितमाद्यकूटस्याककारेणेश्वमकूटेसुगेनेनमनुःसामनासिद्धा॥ क्लीमितिनामविशेष्यंनपुंसकं ब्रह्मलक्ष्मले
न॥ विधिहरिरुद्रात्मकंश्रीडम्बब्रह्मेतिप्रथमकूटार्थः॥१३॥ एकारोमनरपूर्वरूपणाकारप्रश्लिष्यतेसर्वत्रिविवक्षोकः॥
अकारोब्रह्मविष्णुशिवकमठाभिधितिकाल॥ कःप्रजापतिरुद्दिष्टःएरसरउ ञ्जनेविष्णुरितिवैकाशरनिघंटकेश्रीमवि
लुप्तोकारेकारो॥ इउलुनाविनिधानोरविसुलक्ष्यइत्यर्थः॥ एतस्यवेदात्मकत्वादत्र ऋग्यजुःसाममध्यगतस्यडकारेस्यप्रयानेल
कारादेशो॥ ग्निमीळेपुरोहितमित्यादिवत॥ तदुक्तंवह्वृचप्रातिशाख्ये॥ द्वयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्यसंपद्यतेसह
कारोळकारइति॥१३॥ इदमेव वह्वृचज्ञापकमाद्यकूटस्यऋग्वेदात्मकत्वेद्वितीयतृतीयकूटयोर्यजुर्वेदसामवेदा
त्मत्वेचा॥ यद्यपिवज्रपाणिकरादिशब्देनलकारएवननळकारः॥ तथापिलळयोरभेद॥ प्रसिद्धत्वात्तेनोदितमतएव
केचिन्नत्रयोपिमोहार्णपदेनळकारएवाहृतः॥१३॥ नपुंसकमितिअव्ययमेवयुक्तमिति॥ स्वरादेशकृति
गणत्वात्॥ अतएवत्रिशास्त्रमकोनशानतमोनाम्नानमोयोगेचतुर्थ्यपित्रामामपिक्लीनमइत्येवसांप्रदायिका
नांप्रयोगःसंपद्यते॥१४॥ हसकंतुहसदर्दनेमतंककारस्यवदनवाचित्वात॥ यद्वाहसकाणहसज्ञानंदःकःसूर्योहसु
वदःस्यात॥१५॥ गोतोलोनम्रनेपक्षुनतुकहलेरवीदुनेत्रामति॥ तेनप्रकाशकत्वाच्चिद्रूपत्वंचानिर्वादितिभेव
ति॥१६॥ विधिहरिशिवात्मकोज्ञूलेहेत्वेतेहसकहलत्वे॥ तेनांशमित्तानंदंचिद्रूपमिति द्वितीयकूटार्थः॥१७॥ हे
सोहास्यैअकारादिताम्नतयीयाह॥ ततःककारणमुखवाचकेनबहुव्रीहिः॥ हसःकोयस्यतदितिविग्रहः॥ यद्वा
हसस्यानंदजन्यत्वाद्दानंदेहसपदस्यलक्षणा॥ कश्चहश्चकहौ॥ कहौलौयस्यतत्कहलं॥ मुखसूर्यपिकःस्मृतः
हःकोपवरुणेचे॥ इंद्रेपिलोवनेमळःस्यात॥ इत्येकाक्षरनिघंटुः॥ पदेनकहलपदमाःकमेधास्यः॥१७॥

हेतुइतितायतोक्लीं॥ हसकहलतोक्लीं॥ कुएईलमित्यन्वयः॥१७॥ सकलकाक्षाभिःसहितंसकलं ब्रह्मततीयकूटार्थः॥
इत्थंगुणागणाकथनाद्धिघायाएवसगुणार्थः॥१७॥ अत्रसर्वत्रसुलोपःस्पष्टमन्यत्॥१७॥ चरमाद्दिहंबीजस्या
र्थमाह॥ विधिहरिशिवचनाअधिककारएकारकाकारः॥ सृष्टिस्थितिभंगात्मकत्वंतत्कृत्यजनकत्वंतिगि
कः॥१७॥ ईश्वरवाचीकारोवाकेडकारःसदाशिवंनाख्यं॥ लक्षणाप्रातानतिरोधानानुग्रहकृत्यतागादिता॥१४०॥ ईकार
स्यनामैकदेशन्यायेनेश्वरबोधकत्वं॥ डोमहवाक्समाख्यातइतिवचनेनपृथकृतेसदाशिवएवानुग्रहकर्ताविवक्षितःएत
न्द्रयत्यावाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रुत्याबुक्तं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणंभवति॥४०॥ अथसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यु
क्तंस्वरूपलक्षणं द्वितीयकूटेनाह॥ हसक्षानंदःसत्यकेहमनंतंवलंज्ञानं॥ सरवाकश्रबुधेःप्रोक्ताइतिकोशात्ककारः
सत्त्विवाचीसाखिलमानत्वात्तत्त्वयथार्थवक्तृत्वंसत्यत्वंइतिराक्यसंबंधेनप्रकृतस्तस्यमेवविवक्षितंकं॥ हकारस्यञा
मबीजत्वेनव्योमानंतत्वादनंतमित्यर्थः॥ प्रत्यक्षज्ञानजनकलोचनवाचिलकारस्यज्ञानमर्थः॥ इत्थंब्रह्मनटस्थ
स्वरूपलक्षणयुगेननिर्णीयाथ॥४१॥ तदभेदंजीवगणवाक्यतृतीयेनकूटेन॥ जागत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यकलात्रितयेन
साहितत्वात॥४२॥ सकलपदंजीवपरंब्रह्मपरंवासकलंबीजंस्यात॥ सामानाधिकरण्यामात्रं लक्षितयोरभेदार्थः॥
॥४२॥ अत्यल्पमिदंकथितंमयासर्वंखल्विदंब्रह्म॥ इत्येवंबोधयितुंसकलपदंवातततीयकूटगतं॥४४॥ एवमत्वा
नरवीक्यजीवब्रह्मस्वरूपमभिधाय॥ तदभेदोवर्णितइत्येवमहापूर्वैर्व्याख्या॥१४५॥ तत्त्वमसीतिमहावाक्येन
त्पदार्थत्वंपदार्थयोरेकविशिष्टमतरूपसामानाधिकरण्याभेदोबोध्यते॥ सचवाच्यार्थयोरसंभवाज्जहद
जहल्लक्षणयालक्ष्यपदार्थयोर्विशिष्टः॥ तत्रतत्पदस्यवाच्यार्थःस्पष्टादिकर्तृत्वंचजनकं॥ सचपतोवाइत्या

दिनाश्रुतानुकूः। लक्ष्यार्थस्तु कृत्स्नातीतं निर्विशेषं ब्रह्म तदपि सत्यं ज्ञानमित्यादिना प्रतिपादितं। एवं त्वंपदस्य वाच्या
र्थो जाग्रदाद्यवस्थात्रयकविशिष्टः स च तु यथा अग्निर्नो काशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ संल
याये वाध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंतः य भो वा तितु धाधा महामत्स्य इत्यादिश्रुतिभिरुक्तः। लक्ष्यार्थस्तु अवस्था
त्रयातीत ब्रह्म। तदपि योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिभिः प्रतिपादि
त। एवमसीति वाक्यस्य वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदे सति महावाक्यलक्ष्यार्थयोरभेदबोधः। यद्यपि श्रु
तिषु कृत्स्नत्रयमवस्थात्रयमेव वर्ण्यते। तथापि तंत्रानुसारान्न तत्वकोपलक्षणाय रत्नेनाश्रयम्। एवं तु प्रकृते
तृतीयकूटरूप सकलपदनक्षत्राभिरव स्थाभिः सहित तत्पदार्थ केन वा आर्थस्योक्तावाचलक्ष्यार्थानुक्तेन
नता। तदर्थं च कूटद्वयमेवाद्यं त्वंपदस्य वाच्यलक्ष्यार्थयोः समर्पकत्वेन व्याख्येयं। अपवातो त्रिकाणोमत
वाच्यार्थयोरव्यक्तंताभेदस्य शांभवानंदकल्पलताकारादिभिरुपपादनात्कूटद्वयेन स्थिकतत्वादिविशि
ष्टस्यावस्थादिविशिष्टस्येन वा आर्थस्य समर्पणं। तृतीयकूटेन तु तयोरभेदे देहजगतो वा संपूर्णस्याभेद
बाध्यते। इह यावान्वकव्यो रस्ता वतः सर्वस्याप्युक्तो वेदांतशास्त्रस्यैव कृत्स्नस्याश्रपणीयता पट्टो परम्यते।
महाप्रवैति। महांश्चाप्रक्रमवाक्यार्थ इति महाशब्दः प्रवेर्यास्मिन्वाक्य शब्दे तस्य महावाक्यामेदं नि वानिरू
क्तिः॥ एते चार्थोऽपलक्षिणलक्षणभूताः। तेन तंत्रेषु तत्र तत्रोक्तानामन्येषामप्यर्थानां संग्रहः। तथाहि या
मिनीहृदयेनाप्यदात्मनः स्फुरणं पश्यंध्यादासापरमा कृत्स्नेत्यारभ्य। कादिमतेऽनुत्तरः पदार्थानुक्तो तदर्थ चके

३६

कूटत्रयं तुरीयविद्या चेति चतुर्णा ब्रह्मानां प्रतिपादितं। कूटत्रितयं युक्तस्य सकलस्य मनोः पुनः। एतानि वाच्य
कूटत्रयं तुरीयविद्या चेति चतुर्णां ब्रह्मनां प्रतिपादितं। कूटत्रितय युक्तस्य सकलस्य मनोः पुनः। एतानि वाच्य
त्वाणि कुलकौलमयानीति। तेन त्रयावंति चेतुर्थ्य क्वाणितावंतो मंत्रार्थाः॥ तानि च प्रथमे त्रिपुटधामेत्यादिश्लोकोक्तानि।
तत्रापि यद्यपि कूटानां पुटाद्यभेदएवोक्तिस्तथापि सवाच्यवाचकभाव एव पर्यवस्यति॥ शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिरू
पत्वेन पातंजले मंजुषाणां यास्फुटलरमुपपादनात्॥ एवं कादिमते पंचत्रिंशे पटले चतुर्दशस्यादिष स्त्रिषिर्व्यौकुलं
क्षरैः श्लोकैरर्थो वर्णितः॥ ऐर्यापिलिर्वताक्रिल० तेर्थोधीकृयलाभिस॥ एदेरूक्षपेणवीशे० तंदमीने रस्यादत॥१॥ त्वं
तागशेहषजअ० रिममील्लेश्वरर्वाकह। तःर्थकस्याधिस्थास्तुत तः त्रेगर्वपितंषुस॥२॥ त्वंकामाम्नान प्रशाख्यो० नानेस
सन्निमात्वग्र। येमईषोकार्विघृत० नंतफादुलनान्निबिं॥३॥ एषांवाचनक्रमो यथा॥ देवतारथगोमूक इतियावेत्ति
नक्रमे। सव्यकुल्याक्षरे मूको देवतारथगोपि सन्॥ तृतीयकूटवर्णत्रयं सर्वार्थकं तुर्यमक्षरं देव्यर्थकं तेनायमर्थः॥ सं
पंक्ति इति प्रथमश्लोकस्यार्थः॥ सर्वं जगद्देवीरूपमेव सर्वस्तंत्रांतरेषु गोपित इति द्वितीयस्य। लज्जाबीजस्थेश्वतुरस्र
रेयस्य कारार्के यद्व्रग्रासि स्तुतयार्थसामरस्यं तद्दत्ती ति प्रतिपाद्यत इति तृतीयस्य॥ प्रकाशाय ग्रास शब्दावुस
त्तिसत्तरयार्विधाविघूयानिक्काविति अयमप्यर्थो अस्त्यल्पमिदं कथितमिति श्लोके स्तावतः। एवमंत्रपुटधाम
तिश्लोके त्रयादशाख्याः॥ गायत्र्यादिपंचादशार्थेषु भावार्थाश्चत्वारः। नामार्थाः त्रयः। शाक्तार्थो द्वौ। कौलिकार्थोऽपि
ग्रहणादिरूपलस्य देवी विद्याचक्रभेदनत्रैविध्ये। महावाक्यार्थोऽपि द्वैविध्यमिति चतुर्दश। शेषादशेतिमि

२२
॥२७॥

लिंगसमन्त्रिंशदर्थाः ॥ नानेकदेशार्थत्वेनं तन्मेदा उक्ताः । एवं बहुतंत्रदृष्टभिरन्यैप्यर्थाः संग्राह्याः ॥१४५॥ शक्यालक्षण यावापयेर्यादर्शिता मनोरस्य । तेषु न कापि विवादः । प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् ॥१४६॥ मनोः मंत्रस्य प्रत्यक्षेणेति । शक्तिग्राहकव्याकरणकोशादेः ॥ शक्यसंबंधस्य च स्फुटं प्रदर्शनादिति भावः ॥४७॥ ये पुनरिह भावार्थादयः षड्र्था मनोरुक्ताः । तेषु यद्दिग्शक्तिमती न संसत्वन स्तदापि का हानिः ॥१४८॥ शक्तिग्राहकव्याकरणद्यभावान शक्तिः । अत एव वचनशक्य संबंधरूपा शक्तिरपि । व्यक्तिरूपा तृतीया वृत्तिर्भविष्यति । तत्तद्बोधव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्य संनिधेः । प्रस्तावदेश कालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषामित्यादिपदेनोपासनापि गृहीष्यत इत्याशयेन समाधत्ते ॥ का हानिरिति ॥१४८॥ अयं जनाया बहुभिरंगीकारादाह । आस्तामन्या वृत्तिर्विलक्षणा तेऽद्य रुस्तु मनोः । शिववचनेन भविष्यति यद्वेवा शक्तिरेवास्तु ॥१४९॥ एतस्मादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छत्वात् ॥ अन्या शक्ति भक्तिव्यक्तिभ्यः विलक्षणा । शक्त्यादित्रयप्रक्रियातो विलक्षणप्रक्रियाशालिनी । उक्तं खलस्य पंथानं परित्यज्याह । यद्वेति । त्रिविनैवास्यायमर्थः । इति स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः ॥१४९॥ प्रतिपदमर्थविशेषाज्ञाने प्यास्तामखंडवाक्यस्य ॥१४५॥ अर्थेप्यखंडरूपो विशिष्टमतिरिक्तमिति हि सिद्धांतः । आसत्वनकव्याप्यादिपदवादास्तांपदत्वमपि ॥१५०॥ इदपदमिममर्थं बोधयत्विती छयामर्थबोधजनकत्वेतिष्ट प्रकारतानिरूपितविशेष्यताभूत लित्वेन पदस्यापि विषयत्वात् एवं कृते प्रतिपदमर्थानुक्तेः कथं शक्तिरिति चेन्न ॥ इदं वाक्यमिममखंडार्थं बोधयत्विति साकारिकाया इवेच्छायाः कल्पनात् ॥ वाक्यस्याखंडत्वे

श

श्रीराम

॥२७॥

ना

व्याकरणनाभिष्टमेव ॥१४२॥ अर्थस्याखंडत्वं प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इत्यादिवाक्यार्थे वर्णयतामौपनिषदानामिष्टमेव तत्वाविचार्यमाणे विशिष्टातिरिक्तस्यैव त्वत एव पर्यवस्यतिमतथा च यत्र प्रतिपदमभिविवेकस्तत्रेयं रीतिः ॥ यत्र च न तत्र संपूर्णस्यैकपदत्वमेवास्तु । नन्वेकस्य पदस्य विशिष्टबहुर्थवाचकत्वमदृष्टमिति वाच्यं ॥ घटत्वघटसमवाया नां घटपदवाच्यत्वात् ॥ तदासेचनकैकत्वेनास्मिंस्तोयस्पर्शनात् ॥ हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणस्य व्याप्तिपदार्थत्वादित्याह ॥ आसेचनकेति । आदिनोपाधिपरिग्रहः ॥ तेनेश्वरेच्छायां पदस्यैव विशेष्यत्वे पि न प्रकृतिनिर्वाहायविलक्षणेच्छाकल्पनापत्तिः ॥१५०॥ न च स्यपदत्वेनैकार्थत्वं दोष इत्यत आह ॥१५१॥ एकस्यानेकार्था दृष्टा हरिसैंधवादिषु अन्यतमैकानुगतो प्रकरणत्वात्पर्ययोर्विशेषकता ॥१५१॥ प्रकृते तु सर्वबोधस्येष्टत्वान्नो विशेषकांक्षा । अथ वा सकलार्थेषु भिन्नास्येयं पुष्पवंतपदेवदिह ॥१५२॥ अनेकार्थतायाः प्रमाणबलायातत्वाददोषत्वं ॥ सर्वत्रानेकार्थस्थले न्यतमस्यैकस्यैव बोधनार्थं प्रकरणादिज्ञानस्य कारणत्वकल्पनं दोषः ॥ प्रकृते तु तदभाव इत्याह ॥ अन्यतमेत्यादिना । ~~तत्र पुष्पवंतपदं~~ ॥५१॥ अथ वा ईश्वरेच्छाविषयीभूतबोधीयविशेष्यता यथा सूर्याचंद्रमसोः पर्याप्तेकैकवस्त्वीक्रियत इति न तत्र पुष्पवंतपदस्यानेकार्थत्वं तद्वदिहाप्यस्त्वित्याह । अथ वेति ॥१५२॥ यत्र प्रतिपदमर्थस्तत्रास्त्यस्यास्तु वाक्यत्वं ॥ वचनावांतरवाक्यं समासवाक्यं महावाक्यं ॥१५३॥ यत्र गायत्र्यर्थनामार्थादिषु अवांतरवाक्यं सगुणार्थावयवार्थादो ॥ अवांतरवाक्यत्वं नाम वाक्यसमूहे भिन्नत्वे सति पदसमूहत्वं

श

श

मेव। नपुनर्महावाक्योपपधिकत्वरूपं प्रकृते। समासवाक्यं समासार्थे। महावाक्यं चरमेपे॥१५३॥ एकस्यानेकार्थविनियोगादृर्थे
वाहुल्य॥ वेदे बहुशः स्वीकृतमन्त्रत्वेकत्रविनियोगात्॥१५४॥ अखिलार्थबोधानियमादृष्टं प्रकल्पयति। सिद्धप्रमाणदार्ढ्ये
सकलैकत्वं हित द्विरोधया॥१५५॥ पदपक्षेनेकार्थता दोषपरिहारवद्वाक्यपक्षेपि संभवति। पुरुषसूक्तस्यतत्र देवतापूजायां
विनियोगानेकार्थत्वस्य सत्वात्॥१५८॥ इयं तु विशेषः॥ तत्तत्पूजायां तस्यतस्यैवार्थस्मरणं पुरुषसूक्ते॥ प्रकृते तु सर्वेषाम
र्थानां स्मरणेनैवादृष्टोत्पत्तिरिति भावः॥१५५॥ सिद्धप्रमाणदार्ढ्य इत्यत्र दृष्टांतमाह॥ यागस्य स्वर्गं प्रति संसिद्धिहेतुहेतुमद्भावे॥
तदनुपपत्तिं निरसितुमलौकिकापूर्वमपि कृप्तं॥१५६॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तृतीयाश्रुत्या यागस्य जनकत्वे
काम्यमानतया स्वर्गस्य जन्यत्वे बोधिते पि भिन्नकालीनयोस्तयोस्तद्यागदेवताप्रसादयागध्वंसादिना च निर्वाहाभावा
दपूर्वेणैवानुपपत्ति निरास इत्यादि तंत्रांतरेषु विस्तरः॥१५६॥ अस्मिन्प्रकरणे पूर्ववर्णितान्पदार्थान्संगृह्यानुवदति॥ विद्या
वर्णेयत्तोद्धारः कालस्तदुच्चारः। उत्पत्तिस्थानमथायतो रूपस्थितिस्थानं॥१५७॥ आकारः स्वरूपं विभाव्यमथेति रंगाणि॥
विद्यायां वर्णेयत्ता॥ अष्टपंचाशद्रूपा वर्णसंख्या। उद्धारः। क्रोधीशश्रीकंठारूढ इत्यादिनोक्तः॥ कालः त्रिलवोनेकत्रिंश
न्मात्रात्मको विद्यायाः एकलवोनान त्रिंशन्मात्राः उच्चारणस्य। उच्चारणं। इयमेव वर्णानामित्यादिसार्धश्लोकत्रयेणोक्तं। उत्प
त्तिस्थानं कंठतालुनी इत्युक्तं। यतो बाह्य अंतरश्च। रूपादित्रयं प्रलयाग्निनिभामित्यादिनोक्तं॥१५७॥ स्वरूपं व्याष्टि सम
ष्टि विभेदादित्यादिनोक्तं। विभाव्यमवस्थोपचकादि। अर्थः गायत्र्यर्थादिरूपः। इमान्यंतरंगत्वादुपासकानामावश्य
कानि॥ ऋषयः छंदो दैवत विनियोगो बीजशक्तिकीलकानि॥१५८॥ न्यासा ध्यानं नियमाः पूजादीनि बहिरंगाणि। बोधा

न्येगानिपुनः। प्रायो लोके प्रसिद्धकल्पानि॥१५९॥ ऋषयो हयग्रीवादयः। छंदांसि पंक्त्यादीनि। दैवतं त्रिपुरसुंदरी। विनियोगः। इष्टा
र्थजनकत्वं॥ बीजं वाग्भवादि। शक्तिः परादिः। कीलकं कामराजादि॥१५८॥ न्यासाः षडंग्यादिन्यासजालं। ध्यानं॥ अरुणांक
रुणायतांशीमित्यादिना कथितं। नियमाः पुंड्रदंडधारणवर्जनसंकल्पादयः। पूजा पात्रासादनादिका तिस्त्रवांतानित्यादिभेदा। त्रि
विधा। परादिभेदादपि त्रिविधा। केवलादिभेदा संवधापि आदिना होमतर्पणादिपरिग्रहः। एतानि बहिरंगत्वे नावश्यकानि। प्रसि
द्धकल्पानि। ईषन्न्यूनप्रसिद्धिमंति। प्रायः प्रसिद्धानीत्यर्थः। कल्पप्रत्ययः। तानि प्रकाशावरिवस्या विधौ प्रपंचितान्यस्माभि
रतो त्र ग्रंथे नोक्तानीति भावः॥१५९॥ दुर्लभमातरे मंगप्रायोंतर्मुखजनैस्तदादृत्यं। बोधा ये षां तेषां मतः। ८ प्रदिष्टा रहस्यवरिवस्या
अंतर्मुखैर्विषयेषु नासक्तचित्तैः। प्रदिष्टा उपदिष्टा। विषयोः पथि मुनिप्रदिष्टयोरिति कालिदासप्रयोगात्॥१६०॥ एनां मुद्रितस्य
जडैः क्रियमाणा बाधिरं डंबरोपास्तिः। प्राणविहीनेवचतुर्विंगलितस्त्रैवपुत्तलिका॥१६१॥ बाह्येडंबरेण गविस्तारो यस्यां तस्य बा
ह्यविस्तारे॥ यद्यप्यनयोः साम्यं प्राधान्यमथाप्येतरंगस्य॥१६२॥ यद्यपि मान्यावश्यकत्वेन रत्नाद्दत्त्रग्रंथे निबद्धानि तथापि पा
डित्यबलादेतद्ग्रंथावलोकनादेव गुरुमनपेक्ष्य स्वीकारः पापायेत्याह॥१६२॥ सद्गुरुकुलतः कृपयालब्धा कामोनियं सुते॥
निजबुद्धिमात्रजन्या पापकन्या यथास्वीया॥१६३॥ पापं सूत इत्यन्वयः। सद्गुरोः सुमुखः सुंदरः स्वच्छ इत्यादिते त्र राजो
के उक्षणविशिष्टस्य। कृपया। सेवाजनितप्रसादेन। पारंपर्यविहीनो ये ज्ञानमात्रेणगर्विताः। तेषां समयलोपेन विकुर्वीतिम
रीचय इति वचनात्॥ मरीचयो डाकिन्यादयः विकुर्वंतिधातुविकारप्रापणेन मारयंतीत्यर्थः॥ कन्यापक्षे सद्गुरुः श्वशुरः॥
॥१६३॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथंत इति वचनादंते मंगलमारयइति। अकथासनंह उ
४सा। प्राणसूत्रयोनंतरंगत्वात्तदभावेन यथा तयोर्न कार्यक्षमता तथेति भावः। बीजांकुरलेख्ला

क्षांतरं समासाद्य मामकं ज्ञानं । मामकमेवानंदं महांतं ददतो जयंति गुरुच॰रणाः ॥१६४॥ कथानां वा वामनासनं अविषु
यः । वाच्यकक्ष्यमतिक्रांतमितियावत् । हेति निश्चये । लक्ष्यलक्षणया अंतरमवकाशो यस्मिन् तत् । पद्मसहस्रारकर्णि
कामध्यगतत्रिकोणरेखा आदिर्यादिको दुर्धार्कीत्रयरूपाः । तन्मध्ये कोणे पुहकारादित्रयं । तत्र गुरुध्यानं तेनेषु कथितं
तादृशमासनमासनमित्यर्थः ॥ मामकं । आ समाप्ति कं ॥१६४॥ गुरुचरणैकसहायो भास्कररायो जगन्मातुः । वरि
वस्यारहस्यं वीर नमस्यं प्रजग्रंथ ॥१६५॥ वीरैः । अहरणगण इदमोवैरिलो नाशं कुर्वीतेः परापंचाशिका दोष्प्र
सिद्धैरितिसर्वमनवद्यं ॥१६५॥ वस्तुप्रस्तुसमस्तुनिस्तुलमहः स्तोमास्ति तावास्तुनो हस्तन्यस्तसमस्त पुस्त
कग्रंथ्वस्तासदेन स्तति । शास्तिस्वास्तिकृदस्तनिस्तरतमः स्वस्तोकसो वस्तिकं गोस्तायस्तनयिलुसुस्तनयु
गं वास्तोष्पतिप्रस्तुतं ॥१॥ ॥इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणसर्वतंत्रस्वतंत्र नृसिंहानंदना
थचरणारविंदमिलिंदेन श्रीमद्गंभीरराजसूरतिदीक्षितात्मजेन भास्कररायापरनाम्ना भासुरानंदनाथेन प्र
णीतं वरिवस्यारहस्यं सव्याख्यं समाप्तिमगमत् ॥ ॥श्री सांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥४०॥

४१

५०
४०

वरिवस्यारहस्यं सव्याख्यं समाप्तमगमत्

॥ पुस्तकैतद्धरिवस्यारहस्यस्य ॥ श्रीविद्यांशंकराय नमः ॥

वृ.टी. १

श्रीगणनायकाय नमः ॥ ॥ विद्यानां च मनूनां मन्तुसंख्यानां च विद्यानां ... यति तं नरसिं-
हानंदनाथगुरुं ॥ गुरोरिव स्मारहस्य रक्षो ग्रंथोयमः स्वेन निर्मितः ॥ तत्र दृष्टेरी शानामर्थः संक्षिप्य कथ्य-
ते ॥ १ ॥ तत्र द्विनानार्थसंपुरुमेवागिकोहं चार्यकालु रूपो वेदत्वादिश्रुत्वा गुरूपसदनस्य तत्त्वज्ञानेन नक-
त्वात्प्रथमं सकल सिद्धाधिष्ठानात् देवतापरं रूपं गुरुं स्वेष्टेणात दैवतं नारसिंहं च विद्याविद्यानाम स्तवं संप्रद-
ायेन देवेयेन प्रवर्तयति ॥ ॥ प्रज्ञादत्तोष्टदानाव बुधसमुदये स्वस्य मानाय दाने शोषस्तापीष्ट दत्तः सविला-
नपदाहो बलसहनगभीतः ॥ प्रादुर्भूतो हिरण्यद्विरदमतिमदध्वान्त तेजो निहन्तु धीरे सन्धान्त्र मानाम मधु-
गुरावत्युभाक्ते नृसिंहे ॥ १ ॥ ॥ प्रज्ञादत्तो दैसमस्तशीलो ... नो दानं यस्मात् ॥ पृष्टः प्रहृष्टः प्रज्ञादोवहि-
नंदस्तस्यास्ति ष्टानौध मोधेका मानोवदानं यस्मात् ॥ तस्मिन् ॥ विबुधानां देवानां पंडितानां च समुदयेन स्तू-
यमानमापहानं पूर्वं चारित्रेयस्य तस्मिन् ॥ आपहानं कमेव तामि समरः ॥ हिरण्याख्यायाम्यतया हिरण्यक-
शिपुर्नामैकदैत्यो नाम गृहणात् ॥ स एव द्विरदः सिंहवध्यत्वात् ॥ तं की दृशं अतिशयितमद एव ज्ञानपरिणा-
मत्वात् ध्वांतं तमस्तद्धीनेमदपरवशात्मतियावत् ॥ पक्षे ॥ हिरण्यं धनोपलक्षणं द्विरदः सेनोपलक्षणं म-
मत्वात् ध्वांतं तमस्तं तदधीनं मदपरवशा ... तेभ्यो निहन्तुं शी-
लिरस्य ... निरस्य ... क्षोभमानं पदं स्थानं यस्या ... रक्षस्य पक्षे तस्य ... पक्षे स्वरा-
ष्टूणां समस्तानां क्षोणीश्रेणी राज्ञी मध्ये प्राविष्टमिते पदं वरेण यस्या हि बद्धला ... पुरुष धौरेयस्तत-

१

स्य सेव्यं पद्मीतस्या गम्यात् ॥ प्रादुर्भूते धीरे धैर्यशालिनि ॥ धियं राती निधीरः पंडितस्तस्मिन् ॥ सतां शास्त्राणां
यो निःकारणं यस्मात् ॥ अस्य सन्नं वेदाः छंदांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिश्रवणात् ॥ स ब्रह्मा ... मोनिर्लोपकरु-
तुर्यस्यात्मनो वा ओपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रवणात् ॥ २ ॥ स्थितिलाधिकरणेहृधाय ... रक्षानात् ॥ पक्षे स-
र्वस्याणां यो निःकतो ग्रंथकर्तेति यावत् ॥ तस्मिन् ॥ भुवनगुरौ नृसिंहे नरकेसरिणि ॥ नरसिंह नामके कस्मिं-
श्चित् इति प्रार्थना ... प्रमाणा ... ध्यानिः ॥ श्लेषाणां कारः सोपि च प्रकृतो भय विषयकः ॥ सभंगा-
भंग ... ॥ ३ ॥ ॥ प्राचः कामरूपान् द्रुहिण सुतनदप्लाविता दाप्रतीची गांधारात् सिंधुसादीद्रघुव-
रचारितात् दाक्षसेतोरवाचः ॥ आकेदारादुदीचः तुहिनगिरिवनतः संति विद्वत्समाजा येये ताने पर्यस्त...
समजानकश्चिद्भेकैतुर्मदिष्टः ॥ ४ ॥ कामरूपं गांधारदेशः सेतुः केदारो देशविशेषः ॥ द्रुहिणसुतनदो ब्रह्मपुत्र-
नदः ॥ विद्वत्समाजाः ... पास ...
दास्ये विद्योपासकानां समाजाः ॥ नाद्रेत्यादिना ... विद्वदंभः प्रभुत्वमहत्त्वादिना ॥ विद्वत्सोपासकपरतां-
त्रिकाणां प्रदर्शनात् ॥ समस्ताः प्रपंचगणाः ... समजो न येषां समाजइत्यमरः ॥ ॥ सजयति महाप्रकाशो यस्मिन्
दृष्टे न दृश्यते किमपि ॥ कथमिव तस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञानमुक्तं वेदे ॥ ५ ॥ ॥ सः सर्वेषामात्मत्वेन भासि... महानेव
का लाघनवाच्छिन्नः परः प्रकाशः सर्वदा नावृतात्मरूपज्योतिः ॥ स्वरूपज्योतिरेवानावृतिरहस्य गमात्मा ॥ नतत्रसूर्यो
भातीत्यादिश्रवणात् ॥ जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ यस्मिन्नधिष्ठाने दृष्टे निर्विकल्पकचरमवृत्तिविषयीकृते ॥ किम-
पि दृश्यं न दृश्यते ॥ अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वात् ॥ अतएवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुतावुक्तमित्याशंक्य ...

बं०र०
२

माहा। कथमिवेति। अथवा। विवर्तवादं वेदांतिसंमतं पारिणामवादी तांत्रिको दूषयति। कथमिवेति। तन्मतेऽप्य
द्वैताद्वैतदृष्टांतानुपपत्तिरित्यर्थः। अत्रायं तांत्रिकस्याशयः। यद् [illegible] आत्मा मोदो। उक्तमपूरुषीनभोसमानं स्फु
रणात्मकं चिज्ज्ञानमेव प्रकाशाख्यं ब्रह्म। तच्च सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वकर्तृत्व पूर्णत्व व्यापकत्वादि शक्तिसंवलि
तं। तस्य चानंदरूपो यः एव स्फुरणांशः अहंता विमर्शः पर्यायशब्दः ललिता महात्रिपुरसुंदरी आदिपदैर्व्यवह्रियते
उक्तं च विरूपाक्षपंचाशिकायां विश्वशरीरस्कंधे। ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतंत्रता चित्स्वरूपता चेति। एते चाहंतायाः पर्
याः सद्भिरुच्यंते। इति परा हंतामंतरेण इदंतायाः अस्फुरणादहमिदमोः संबंधिकत्वात्। इदंपदार्थस्य दृश्यस्या
त्मरूपत्वात् [illegible] ब्रह्मणो जन्मवत्। तत्र दृश्यमतस्परिणामः [illegible] परिणतायां तु [illegible] ब्रह्म
वाम केश्वरतंत्रात्। [illegible] रत्नादिषु [illegible] तथैव [illegible]। शक्तिशक्तिमतोः रूपादा [illegible] पादेयमो रत्नतभेदोन
नरोपानिषदादिवद्वैताभेदः। अत एव सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यभेदेनपुनर्बोधायां [illegible] अहं तत्रभ्य सः
अपि एतदपि मायकाय [illegible] सर्वं प्रमापामूर्धन्या [illegible] सात [illegible] सारितेत्र्या [illegible] तेन [illegible] नभा
समानः कार्यकारणयोरभेदात् एव कलितत्वात् [illegible] न पुनः सर्वोऽपि प्रपंचः। नेह नानास्ति [illegible] बहु श्रुतिभ्यो भेदां
शस्यैव निषेधो न प्रपंचस्य। एकमेवाद्वितीयमित्यादौ [illegible] भेदवत्प्रपंचाभावो [illegible] विरोधपणा भावश्चेति एव
अत एवाम [illegible] कटकमुकुटप्रभेदसेवकटकमुकुटसंताकत्वमुकुटसोऽ [illegible] स्य परिणामित्सताक
त्वात् स्वकत्वात्। माया मात्रमिदं द्वैतं रस्यापि द्वैतं [illegible] भेदस्यापि मिथ्यात्वमुच्यते। ननु तभेदे [illegible] तथात्वप्रतियो

२

वं०र०

दिघोदृष्ट्वा। तं वरात्मव्याख्याने च विस्तरेण प्रपंचयिष्यते। एवं च नाशिष्टाकोपाधिकस्य [illegible] वार्तिकविरोधः शा
स्त्रपारमाणानतिक्रमात्॥५॥ तस्यारूपाद्वितयं तत्रैकं मत्रमयं प्रत्येस्पष्टं॥ वेदेषु चतुर्थ्यपि परमस्य तमोपनीयं
तरं गच्छा॥ तस्या गायत्र्याः स्पष्टमस्पष्टं चेति परदेहं॥ श्री [illegible] रणात्मयं तत्सविततुरित्यादि [illegible] परोरजसे
सावदोमिति चतुर्थं चरणं त्वस्पष्टमित्यर्थः। परंशी विद्यास्वादितीयरूपं॥६॥ [illegible] तत्रागादेसोदं [illegible] ल
हर्यां चहादि विद्याया एवं प्रथमभुक्त [illegible] स्यते। तथापि श्री विद्येव तु मंत्राणां तेन कादि [illegible] परोत्यतेच नालोड
श्री घटकत्वाच्च। यदत्र सरके मात्रापि। यदकोदगमाधारमित्यादि रहस्यार्थवितिपाख्यास्रर [illegible] तन्त्रे स्यान
स्याएवादरात्॥ त्रिपुरोपनिषदेतन्मूलकत्वेनैवान्यासामुक्ता राज्ञ्य योगिनीहृदयादावुक्तानामिहापि वक्ष्यमाणाना
मर्थानामत्रैव स्वारस्याच्च। सा रत्याय नश्रुता। चतारद [illegible] त्तीत्स्यासूचितेषथममस्याएवादरा [illegible] कादि विद्यामा
नायान्याभिर्विद्या तथनतस्याः प्रतीकमादत्रु [illegible]। का मायानिः कमले त्येवं संकेतितेनं शाब्दैः। अवहरतिन
प्रकटं या विद्यावदपुरुषोपि॥७॥ का मायानिः कमला वज्रपाणि गुहा हसामातरिश्वाभ्रमिंद्रः। पुनर्गुहासक
कला माया यमा चपुरुषा विश्वमाता दिविद्या॥ इति सांख्यायनश्रुतिः। का मा मातरिश्वा च ककारः। योनिरेकारः।
कमला तुर्यस्वरः। वज्रपाणिरिंद्रश्च लकारः। गुहा द्वयं मायाच लज्जा बीजं। हसेति स्वरूपं। गुहयासहसमासाद
हे वच ने न पुनः सकारादीर्घः। सकलेति च स्वरूपा॥ अग्नेर्हकारः। एता द्वयोः संकेतिताक्षरैर्महारादस्तत
नीम्य [illegible] मथितं भवति॥८॥ अथ विद्यावर्णानुद्धरति॥ का भीशं श्रीकंठारूढः काणां त्रेपरव्यूह [illegible] मां समन
नरूढे वाग्भवकूटं प्रकीर्तितं प्रथमं॥ हाशिवो हसब्रह्मविषयकौः प्रसेकमत्तरारूढाः॥ द्वितीयकं कूटं कथितं तत्

३

गितासंबंधेन जगतद्वानुयोगिता संबंधेन ब्रह्मणोऽपि भेदवत्तस्य सदसत्त्वाभ्यामभावो निरूप्यत इत्याशयः सिद्धान्तविशेषात
मिथ्यात्वापत्तेः॥ न तत्त्वश्रुतेरपि परिणामवाद एव संमतः सिध्यति। भगवता व्यासेन तथा प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्य
स्मिन्नधिकरणे। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा मृद्घटन्यायेन निकृन्तनादिदृष्टान्तैः। ब्रह्म स्वाप्ययायमेवोपादानमित्युक्तं
रूपधानेन परिणामवाद एवाभिप्रेतः। कवरवेणोक्त्या त्मकृतेः परिणामादिति सूत्रे भाष्यकारैरपि तन्न विवर्तवादानु
सारेण व्याख्यातम् एव सोऽयं पल्लवहस्त्यां। मनस्त्वेवामलामितिश्लोके स्वामिमतः परिणामवादः स्फुटीकृतः। अस्मिन्मते
रहस्यनामसहस्रे मिथ्याजगदधिष्ठानेत्यादौ श्रूयमाणं मिथ्यात्वं तु स्वातिरिक्तरूपत्वं घटादिरूपेण नित्यत्वं ब्र
ह्मरूपेणानित्यत्वं मृद्घटयोरभेदेऽपि घटरूपेणाध्वंसत्वं मृद्रूपेणाध्वंसत्वं वा तिरोधिरूद्धधर्मान्तरासादिक्रमेणाभि
व्यादिकर्मशीपमानंदकल्पलता यां विस्तरेः॥२५॥ इममेवार्थं श्लोकद्वयेनाह॥ ॥ नेत्रेतिः॥ स्फुरन्नाविमर्शरूपास्य
वर्तिशक्तिः॥ मध्यागादेवशीवोजगदुत्पादयन्ति पातिसंहरति॥२६॥ इह सोऽदनादित्रयं तिरोधानानुग्रहयोरूपल
क्षणं॥ ॥ साव स्वयं विज्ञेयामत्वारिणामादन्तर्देषा॥ अर्थमयीशेषमयी चक्रमयी देहमप्यपि च स्फुटम्॥२७॥ अर्थ
मयीत्रयदाद्ये स्वयं तत्त्वचक्रमयीविंदार्थीशुंगहात्मादेहमयीसमष्ट्यादिलक्षणा॥ अर्थमयी शिवादिक्षित्यन्ताः षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपा। शब्द मय
लोके चतुर्दशेभ्यो नाम ते षट्पितं वा सारस्वती वेदान्तत्रापिगात्री॥२८॥ चतुर्दश चत्वारो वेदाः षडङ्गानि न्यायो मीमांसा
पुराणं धर्मशास्त्रं चेति। तत्रांगानां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः। तेषां शब्दार्थसामर्थ्यं नन्तरमदीयत्रिपुरसुंदरीवास्तवारि [illegible]

कामराजाख्यं॥२९॥ शिवतो विषमेतामुक्तीयमिदमेवशक्तिकूटाख्यं। हल्लेखानां त्रितयं कूटत्रितयेऽपि योज्यमनेनाक
॥३०॥ काधीशोऽहेति च कामः श्रीकण्ठमनुत्तरमक्षरमकारः। तमारूढ इन्द्र नुकारः। कन्यात्रयं योनिः। लक्ष्मीः कमला।
मासंज्ञाकृत्यार्थेईः। शिवोविय चाप्यंहः। सः सकारः। अक्षरसमूहात्मकत्वात् कूटत्वमपदेशः॥३१॥ हल्लेखायाः स्व
रूपं तु व्योमाग्निर्वामलोचनं॥ बिंदुर्धवं द्वोधिन्याना दनादान्तशक्तयः॥ ॥ व्याप्तिकासमनोन्मनी हत्वा हृदशसंहतिः॥
बिंदुरादीनां नवानां तु समष्टिर्नादउच्यते॥३२॥ व्योमहकारः। कुंडलीन नवकारविशिष्टः। आग्नेरेफस्ता हंशः। वामलोच
नमीकारः। बिंदादयो नवापि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमकालरूपाध्वनिविशेषा वर्णविशेषा वा। नचकु कादि
वत्स्पष्टमनुच्चार्यत्वात्तेषां स्वरतुल्यत्वेन श्रूयमाणत्वाच्च। कारप्रत्ययाभावाच्च॥ बीजादिषु च तेषां कूटेषु ग्रह
णिके स्याद्दोषानिपदे नैव तत्र पुरुषव्यवहारात्। नवर्णत्वमथ्यं वादे इति वाच्यं। अनुस्वारविसर्गादाउकारे हेतुत्वेऽपि व
र्णत्वस्य स्पष्टत्वमव्यभिचारितत्वात्। कथमन्यथा निपाठश्रुतुःषष्टिर्वा वर्णाः स्वयंभुमतेमता इति प्रतिज्ञायानुस्वारो
विसर्गश्चेति गणनं शिक्षायां संगच्छते। न चतातुक्ष्यासंख्यावशेषादेवनाच वर्णत्वात तत्र स्पष्टोच्चार्यमाणानामेव गणनात्
न च तात्वादिपारिगणितस्थानाभावेऽपि व्यञ्जकत्वात् वर्णत्वं। तदनभिव्यक्त्वस्यप्रत्यक्षत्वादावप्यापत्तेः। वक्षारिवास्य
नवता त्वादिपरिगणितस्थानाभावेनापि व्यञ्जकत्वान्न वर्णत्वं। अनुस्वारः अतएव चतुःशतीशास्त्रे नादस्य स्वाभर्वण
शिमितापद्यानि इति श्रुत्वा वर्णसमूहात्मकपदत्वस्य स्फुटमुक्तत्वात्। अतएव चतुःशतीशास्त्रे नादस्यस्वाभर्वण
नेसंगच्छते। न च रथ्यघा ष वस्य दार्थस्मारकत्वोपपत्तिः। तत्र हित काल करणी भूत संबंधेनमाह इत्स्तोत्रोपकरणस्य
स्मातिविषयता या वाचनि कैवल्लेन रथ्य वा घसा मान्यस्य लौकिकादिसाधारणस्य स्मारकत्वाभावेन तस्य तत्र को
स्यातिविषयता या नागानिकैकत्वेन रथ्य वा प्रसामान्यस्य लौकिकादिसाधारणस्य स्मारकत्वाभावेन तस्य तत्रैवं
रयोगात्। प्रकृते तु न तथेति विषम्यात्। हल्लेखाया संभूतेस्त्रिथि संरेय रथाक्षरेके। इत्यादौ प्रागिह हल्लेख
रयोगात्। प्रकृते तु न तथेति विषम्यात्।

कारेफे ककारानुस्वारनादयं बकमितियं त्र्वाक्षराणीमुस्यानादेसर व्यवहारस्यासकृ... दये। भूमिश्च
दशिको मामाश्रेकि: कालाध्वमादेनो॥ अर्धचंद्रश्चाथ बिंदुश्चैव वर्णामेरु ॥ महाबिंदुर सुद यामे नोमिकृ समुद्रवो॥
इति तानुर्णवाद व्यसकृ व्यवहारस्यदर्शनो ॥ ध्वनिपदेन व्यवहार तुनतुल्यत्वात् लक्षणमाध्वनिपर्याय नादपद
वा अस्याने याथरूपलक्षणमावानेमहतादिकृ। एवं चाष्यमतीमकूटे अष्टादशवर्णात्मके। मध्यमकूटं चतुराधिको
संहत्याष्टपंचाशाद्वर्णात्मिका विद्यातिसिद्धं। यद्यपि बिंदुविनिर्मुक्तानामक्षाणामेव नाद संज्ञामंत्रशा... तथापि व्य
वहारसौकर्याय मत्सहितानामेव साधुत्वमिति ध्येयं॥१३॥ ॥सिद्धमेवाह॥ ॥ अथ मेष्टादशवर्णाद्वाविंशतिरक्षराणि मध्य
स्युः॥ अथ मेन तुल्यमंत्यसंघातेनाष्टपंचाशता॥१४॥ ॥ वर्णानां कालानाह॥ मात्रा हि तथाद्यौमात्रिका मकुष्ठा वत्रिकोणा
त्रयः॥ बिंदुरहितहल्स्वा मात्राकालत्रयो द्वायौः॥१४॥ अन्येषां वर्णानां मात्राकालो ध्येमात्रमात्रसहितः॥ बिंदोरर्द्धमात्राप
रापरेणार्धपूर्वाः॥१५॥ संहतैककलवानां मात्राकालोऽस्य नादस्य॥ ॥ मात्राल घ्वक्षरस्य कालः। तद्द्विगुणो गुर्वक्षर
स्य। अत एव कामकृत्यात्रिकोणामोनिस्त्राद्दि मात्राः हलु स्वोया द्वयो व्यंजनयोरेका मात्रा। कामकलाया द्विमात्रत्वमितिलः।
१४॥ अन्येषामकारसहितानां कादिदशवर्णानां। बिंदोरपि व्यंजनत्वादर्धमात्रा। एकमात्रोभवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यंजनं चार्द्धमात्रकं। इति वचनात्॥ परेपरे अर्द्धचंद्ररोधिन्यादयः पूर्वपूर्वार्द्धः। अर्द्धचंद्रस्यार्द्धका
लो रोधिन्यां रोधिन्यर्धकालो नादस्येत्यादि क्रमेण कालवत्तः। अयं भावः। कालपरमाणुत्वेव द्वसुश्यते। नलिनी पत्रस
हस्याः सूक्ष्मसूच्या भिवेदने। दले दले तु यः कालः सकालो लव संज्ञितः। अतः सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो महद्
हेति वचनात्। षट्पंचाशद्दुत्तरशतद्वयलवैरेका मात्रा। द्विहीरद्वा विंशत्युत्तरशतं लवाः। अर्द्धचंद्रस्य चतुः षष्टिः।

रोधिन्या द्वात्रिंशत्। नादस्य षोडश। नादांतस्याष्टौ। शक्तेश्चत्वारः। व्यापिकाया द्वौ। समनाया एको लवः। उन्मन्या मा
स्तु नास्त्येव कालः। यद्यपि योगिनीहृदये चके संकेते दीपकोरर्द्धमात्रश्चैव मेनानां बिंदोः कालमुक्ता द्वं नादे: श
क्तिपर्यंतस्य चतुरशाष्टांशाषोडशांशादि रूपभाग द्विगुण्यं कालस्योक्ता शक्त्यादी नापूर्वपूर्वद्विगुणात्रा कालवत्समा
मान्येत्तं। चतुःषष्टि स्तदूर्ध्वं तु द्विगुणाद्विगुणं ततः। इति तिन वचनेन मात्राया द्वादशो नरपं चशान तमो भागस्तु
मनो कालः। मात्रास्वरूपं च। द्वादशोनरपंचशानलवा त्मकत्वं प्रतीयते। अतएव वदेशका ज्ञानवक्षि श्वेतदूर्ध्वपर
मे महादिलुनरशं भेष्यु मनायाः परतएव कालान वाक्षि तु कालः। इति सुक्तं प्रतीयते तथापि चतुःषष्टि रितिस्त्रो
कस्य शक्तेश्चतुः षष्टितमो मात्राभाग स्तदूर्ध्वं द्विगुणं। व्यापिकायाम्यष्टाविंशत्युत्तर शतत मोमात्राभागः।
ततो द्विगुणं समनायाः षट्पंचाशादुत्तरशतद्वयात्मको भागः। स्वर्थस्य ततस्तदूर्ध्वमिति पदाभ्यां द्वि
गुणपदद्वयेन च स्पष्टं प्रतीतेः। अतएव नादशक्त्यादीनां च मात्रांशो मनो मन्या स्तथा मनी स्वच मना मनी
तिपदस्य समनापर्यायस्य समनापर्यतानाभि स्वार्थकत्वमंगी कृत्य शक्त्यादीनातिसूक्ष्मा भिसमृता नंदे बोध्या
ता॥१५॥ नादस्य बिंद्वादि नवकस्या एकादशवाकूटे साद्धी एकादशो दिता मध्या॥१६॥ साद्धीश्चरोदशको वैकेकल
ता॥१५॥ नादस्य बिंदादि नवकस्य। कादशवाकूटे। उपानिस्थानमत्वा वाहा। कं
वोनिता मात्राः॥ संहत्यैकत्रिंशन्मात्रा मंत्रेलवत्रयेन्यूनाः॥१७॥ शक्तौ तृतीयकूटे॥ ७ स्थानिस्थानमत्वा वाहा। कं
ठे चकं धतालुनि। तालुनिरंते पुमूर्द्धि मासायां॥ स्पष्टविवादस्थानरवा स्वे येत्वे स्तदाहत्ते समंत्रिः॥१८॥ ककार
ठे चकं धतालुनि तालुनिरंतेषु मूर्द्धिमासायां॥ स्पष्टविवादस्थानरवास्ये येत्वे स्तदाहरे सम्रिः॥१८॥ ककार
त्रयं अकारदशकं हकारपंचकं चकंठे। द्वितीयमक्षरं कंठतालुनि। प्राप्ते गतोदकवहावः। ईकारचतुष्टयंता
लुनि। लकारत्रयं सकारद्वयं चदंतेषु। रेफत्रयं मूर्ध्नि। बिंद्वादि नवकत्रयं नासायां॥१९॥ स्पृष्टेति स्पृष्टप्रयत्नाः।

ककारा।